

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

BAHRÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDE TIBBÎ
FAALİYETLER (1250-1382)

YÜKSEK Lİ SANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Murat ZENGİN

Hazırlayan
Serkan ÖZKAN

MALATYA-2021

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

BAHRÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDE TİBBÎ FAALİYETLER (1250-1382)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
SERKAN ÖZKAN

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MURAT ZENGİN

MALATYA 2021

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Murat Zengin'in danışmanlığında hazırlamış olduğum "BAHRÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDE TIBBÎ FAALİYETLER (1250-1382)" adlı yüksek lisans tezimi, akademik kurallara uygun olarak ve bana ait olmayan düşünceleri hem metin içinde hem de bibliyografyada yöntemine uygun bir biçimde gösterdiğimi belirtir, onurumla doğrularım.

Serkan ÖZKAN

ÖNSÖZ

İnsan sağlığının korunması ve hastalıkların iyileştirilmesi ile ilgilenen tıp, insanlık tarihi ile aynı geçmişe sahiptir. İlk tıp uygulaması ve ilk tedavi yöntemleri hakkında çeşitli iddialar bulunmaktadır. Genel olarak gözlemsel ya da ilahî kaynaklı olduğu düşünülmüştür.

İslâm, beden ve akıl sağlığını birçok ibadetin koşulu olarak görmüştür. Bu nedenle tıp Hz. Peygamber'den bu yana Müslümanların araştırdıkları ve geliştirdikleri bir alandır. İlk olarak folklorik uygulamalar ile karşımıza çıkan İslâm tıbbı, İslâm varlığının Mısır'a, Anadolu'ya ve Türkistan'a ulaşması ile kadim tıp kaynaklarına ulaşmıştır.

Memlûkler, 1250-1517 yıllarında Mısır ve Suriye coğrafyasında hüküm süren bir Türk devletidir. Bu zamanda Haçlı seferleri ve Moğol istilasından kaçan âlimler Memlûkler'e sığınmış ve himaye edilmiştir. Bu durumun zirve noktası Sultan Kalâvun'un inşa ettirdiği ve kendi adını taşıyan bimaristandır. Böylece sultan hem bu geleneği devam ettirmiş hem de günümüzde dahi emsalsiz kabul edilen bir İslâm eseri ortaya çıkmıştır.

Tezimizde, İslâm tıbbının zaman içerisinde gösterdiği ilerleme ve bu ilerlemenin getirdiği gelişmişlik ile ortaya çıkan kurum ve tabiplerin Memlûklere olan etkisi incelenmiştir. İslâm tıp tarihi incelenirken Memlûk hâkimiyet coğrafyası ve burada kurulan devletler ayrıntılı olarak gözden geçirilmiştir.

Tezimizi yazma sürecinde yazılı ve elektronik kaynakların temini konusunda destek olan İnönü Üniversitesi'ne ve hususen İnönü Üniversitesi Tarih bölümünün değerli hocalarına teşekkür ederim. Bugünlere gelmemde maddi-manevi desteğini esirgemeyen babam Süleyman ÖZKAN ve annem Gülsüm ÖZKAN'A şükranlarımı bir kez daha sunmak isterim. Lisans ve yüksek lisans sürecinde manevi desteğini hiç esirgemeyen ve uzun çalışma sürelerine rağmen sabrını eksik etmeyen pek kıymetli eşim Meltem ÖZKAN'a teşekkür ederim. Lisans öğrenciliğimden beri tanıdığım ve tüm öğrencilerini ayırt etmeksizin destekleyen hocam Sayın Doç. Dr. Murat ZENGİN'e tez çalışma sürecinde göstermiş olduğu sabır ve desteği için teşekkür ederim.

Serkan ÖZKAN
MALATYA 2021

ÖZET

İnsan hayatının en önemli konularından biri sağlıktır. İslâm şüphesiz her büyük medeniyetin ilgilendiği gibi sağlık alanı ile çok yakından ilgilenmiştir. İslâm'da ibadetin ön şartı kabul edilen sağlık ve sağlığın korunması İslâmiyet'in ilk devirlerden beri yoğun olarak çalışılmıştır. İslâm tıbbının ilk menşei Kur'an ve hadis olmuştur. İslâm Devleti'nin antik yazıtlara ulaşması ile Antik Grek ve Helenistik tıp bu alanın kaynağı olmuştur. Bu tezin konusu olan Bahrî Memlûkler dönemi tıp faaliyetlerine kadar kısa ve öz olarak İslâm'da tıbbî çalışmalar ve ilerleme incelenmiştir. Memlûkler, İslâm topraklarına batıdan ve doğudan gelen istilalara karşı güvenli alan olmuştur. İlim alanında da geçerli olan bu gelişme bilhassa sağlık ve tıbbî faaliyetlerde Memlûkleri zirveye taşımıştır. Tezimiz, Giriş hariç iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Bahrî Memlûklerde Tıp; ikinci bölüm, Bahrî Memlûkler Dönemi Tabipleri ve Eczalar başlığından oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Memlûkler, tıp, sağlık, ecza

ABSTRACT

Health is a very important issue for human life. Definitely Islâm has dealt with health very closely as the other huge civilisation. The protection of health and health, which is accepted as the precondition for worship in Islam, has been studied intensively since the first ages of Islam. The first origin of Islamic medicine was the Quran and hadith. With the access of the Islamic State to ancient inscriptions, Ancient Greek and Hellenistic medicine became the source of this field. Medical studies and progress in Islam were briefly and essentially examined until the medical activities of the Bahri Mamluks period, which is the subject of this master's thesis. Mamluks became a safe area against the invasions of Islamic lands from the west and east. This development, which is also valid in the field of science, has enabled Islam to reach the top of Islam with Mamluks, especially in health and medical activities. The study was organized in Bahri Mamluks as medicine, Bahri Mamluks period physicians and the drugs used in this period.

Key Words: Islâm, Mamlûks, medicine, health, medicament

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
ANA KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLER.....	x
GİRİŞ	1
1. Tıp Nedir?	1
2. İslâm Öncesi Tıp Tarihi.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM	6
1. İslâm Tıbbı.....	6
1.1 İlk Dönem İslâm Tıbbı	6
1.2 Emevîler’de Tıp.....	11
1.3 Abbasîler’de Tıp	13
2. MEMLÛKLER DEVRİNE KADAR MİSİR VE SURİYE’DE TİBBÎ FAALİYETLER....	16
2.1 TOLUNOĞULLARI DÖNEMİ.....	16
2.2 İHŞİDİLER DÖNEMİ.....	18
2.3 FÂTİMÎLER DÖNEMİ.....	18
2.4 EYYÛBÎLER DÖNEMİ	20
İKİNCİ BÖLÜM.....	22
1. BAHRÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDE TIP (1250-1382).....	22
1.1 Memlûk Türk Devleti’nin Kuruluşu.....	22
1.2 Bahrî Memlûkler’de Tıbbî Çalışmalar	23
2. BAHRÎ MEMLÛKLER DÖNEMİNDEKİ TABİPLER.....	30
2.1 El-Tıfasî, Ahmed İbni Yusuf (ö.1253)	31
2.2 Necmeddin İbni’l-Münfakh (ö.1254).....	31
2.3 Kaysî, Fethüddin İbn Osman İbn Hibetullah (ö.1258).....	31
2.4 Ali b. Eyyûb b. Yusuf.....	31
2.5 İbn Ebî’l-Mehasin	31
2.6 Ebû Huleyka, Reşidüddin b. Faris (1195-1262)	31
2.7 Ali b. Yusuf b. Haydara er-Rahabi (1187- 1268)	32
2.8 Necmeddin el-Labudî(1210-1268)	32
2.9 İbn Ebû Usaybia (1204-1269).....	32
2.10 Şerefeddin el-Rahbî (ö.1269).....	33
2.11 Raziyyeddin el-Rahbî	33
2.12 El-Ensarî, Ali İbni Abdulazim.....	33
2.13 İbnu’l Lebbûdî Yahya b. Muhammed (ö.1271)	33
2.14 El-Raşid b. Ebu el-Vahş b. Ebi Huaygah (ö.1278/1279).....	33
2.15 Ebü’l Ferec (1225-1286)	33
2.16 İbni Kuff (ö.1286).....	34

2.17	İbnü'n-Nefis (ö.1288)	35
2.18	İbni Suveydî (ö.1291)	35
2.19	Selâhaddin İbn Yusuf	36
2.20	Halife İbn el-Mehâsin	36
2.21	Şeyh Mecdüddün Ebû Muhammed Abdülvehhab (ö.1295).....	36
2.22	Cemal el-Muhakkik (ö.1295)	36
2.23	Selâhaddin İbn Yusuf	37
2.24	Alameddin İbrahim (ö.1308/1309).....	37
2.25	Alameddin Tuma b. İbrahim el-Şevbakî (ö.1324)	37
2.26	El-Sadid el-Dimyâtî.....	37
2.27	Ferecullah b. Şakir.....	38
2.28	Esed el-Yahudi	39
2.29	Cemâleddin İbni'ş-Şevbekî	40
2.30	Hacı Paşa (1339-1424)	40
2.31	es-Salâh b. el-Burhân.....	40
2.32	Hekim Bahaeddin (ö.1316).....	40
2.33	Ahmed İbnü'l-Magribî (ö.1318?)	41
2.34	Emineddin Süleyman b. Davûd Ebu'l Râbî (ö.1332/1333).....	41
2.35	Emineddin el-Abhari Abdurrahman b. Ömer b. Muhammed el-Sivasî (ö.1333).....	41
2.36	Şihabeddin Ali b. Hibetullah Ebû'l-Hevafir (1333-1334).....	41
2.37	Cemâleddin İbrahim el-Magribî (ö.1355).....	41
2.38	Cemaleddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kahhal	41
2.39	İbnü'l Ekfanî (ö.1348).....	42
2.40	Sadaka b. İbrâhim	42
2.41	Selâhaddîn Yusuf b. Abdullah (ö.1374)	42
3.	Bahrî Memlûkler Dönemimde Kullanılan Eczalar.....	42
	SONUÇ	65
	BİBLİYOGRAFYA	71

KISALTMALAR

- b. : bin
Bkz. : Bakınız
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h. : Hicrî
Ö. : Ölümü
pp. : pages
s. : Sayfa
S. : Sayı
ss. : Sayfa Sayısı
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
Ter. : Tercüme
vd. : ve devamı
Vol. : Volume
Yay. : Yayınları

ANA KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLER

1. Arapça Kaynaklar

Ortaçağ İslâm ve Türk tarihi açısından Arapça kaynaklar şüphesiz en kıymetli eserlerdir. Tez yazımında kullanılan Arapça kaynaklar yine aynı şekilde önemli yer tutmaktadır. Taberi'nin (ö.923) *Tarih-i Taberi* adlı eseri, Emevî ve Abbasî dönemlerinin siyasî tarihi hakkında bilgi vermek için kullanılmıştır. Eser Faruk Gürtunca tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.¹

1302 yılında Busrâ'nın Müceydilülkarye² köyünde dünyaya gelen İbn Kesîr'in (ö.1373), *el-Bidaye ve'n-Nihaye* adlı eseri tez çalışmasının Tolunoğulları, İhşidîler ve Eyyûbîler kısımlarında kullanılmıştır. Memlûkler kısmında tabip ve hekim adlarından yola çıkarak araştırma eserlerde rastlanmayan ya da hakkında fazla malumat bulunmayan şahıslar hakkındaki bilgiler bu eserden verilmiştir. Eser Mehdi Ali Seçkin tarafından hazırlanmış; Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.³

Tıbbî Nebevî yani Peygamber'in sağlık hadisleri için İmam Nevevî'nin (ö.1277) *Riyâzû's-Sâlihîn* adlı eseri kullanılmıştır.⁴

İbn Haldun (ö.1406), 1332 yılında Tunus'ta doğmuştur. Aynı zamanda tarihçi, filozof ve devlet adamıdır. Onun meşhur eseri *Mukaddime*'den, İslâm tıp tarihi ve tercüme faaliyetleri devri bilgi verirken faydalanılmıştır. Eser, Zakir Kadirî Ugan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.⁵

Memlûk Türk Devleti'nin önemli tarihçilerinden olan Makrizî'nin (ö. 1442) *es-Sülûk li-Mârifet-i Düvel el-Mülûk* adlı eserinden de yararlandık.⁶

2. Süryanice Kaynaklar

Tezimizin yazımında Süryani kronik yazarı ve tabip olan Ebu'l Ferec'in *Abû'l Farac Tarihi* sadece yazarın hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermek için kullanılmıştır.⁷ Eser İngilizce'den Türkçe'ye Ömer Rıza Doğrul tarafından çevrilmiştir.

¹ Taberi, *Tarih-i Taberi*, (çev. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul

² İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, C.XIV, s.21

³ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995

⁴ İmam Nevevî, *Riyâzû's Sâlihîn Muhtasar*, (8. Baskı), İstanbul 2010

⁵ İbni Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), (1. Baskı), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1986

⁶ Makrizî, *Kitâb es-Sulûk li-Marifet-i Düvel el-Mülûk*, (Neşr. Muhammed Abdülkâdir Âtâ), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997

⁷ Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, (Süryaniceden İngilizceye çeviren Ernest A. Wallis Budge), (Türkçeye çeviren Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945, C.I

3. Araştırma Eserler

Avrupa tıp tarihi telakkisini anlamak bakımından önemli bir eser olan John C. Burnham'a ait *Tıp Tarihi Nedir?* adlı tetkik eser, tezimizde kullanılmıştır.⁸

Editörlüğünü Umberto Eco'nun yaptığı *Orta Çağ* üçlemesi İslâm Tıp tarihine batılı bakış açısı için önemli bilgiler sunmaktadır. Maria Conforti'nin bu eserde yer alan makaleleri kullanılmıştır.⁹

Corcî Zeydan'ın *İslam Uygarlıkları Tarihi* adlı eserinin ikinci ve üçüncü ciltlerinden hem siyasî tarihi anlatılırken hem de genel hatları ile İslâm ve özellikle Memlûk tıbbî çalışmaları hakkında bilgi verirken yararlandık.¹⁰

İngilizce eserler, tezimin için özellikle dönem hakkında verdikleri bilgiler bakımından oldukça önemlidir. William Osler'in *The Evolution of Modern Medicine* kitabı genel tıp tarihi ve İslâm tıbbının orta çağı hakkında bilgi vermektedir.¹¹ David Waines'in *Food Culture and Health in Pre-Modern Islamic Societies* kitabı Memlûk devri tabipleri hakkında bilgi içermektedir.¹² Ahmed Ragab'ın *The Medieval Islamic Hospital* eseri Kalâvun hastanesini her yönü ile değerlendirdiği için hastane ve Memlûk sağlık hizmetleri hakkında bilgi vermektedir.¹³ Carl Brockelmann'ın Almanca'dan İngilizce'ye çevrilmiş eseri *Islamic Literature in Arabic* Memlûk döneminde yaşamış tabip isimleri ve eserleri hakkında bilgi vermektedir.¹⁴

Efraim Lev ve Amar Zohar'ın yazdığı *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah* adlı eserinden ikinci bölümün sonunda yer alan eczalar hakkında bilgi verirken faydalandık.¹⁵

Ahmet Ağırakça'ya ait *İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII. /XIII. Yüzyıla Kadar* adlı eserden genel İslâm tıp tarihi ve ilk dönem Memlûk Devleti tabipleri hakkında bilgi verirken yararlandık.¹⁶

---

⁸ John C. Burnham, *Tıp Tarihi Nedir?*, (1. Baskı), İslık Yayınları, İstanbul 2017

⁹ Umberto Eco, *Orta Çağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2017

¹⁰ Corcî Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015

¹¹ William Osler, *The Evolution of Modern Medicine*, (1. Baskı), Gece Kitaplığı, Ankara 2018

¹² David Waines, *Food Culture and Health in Pre-Modern Islamic Societies*, Brill, Boston 2011

¹³ Ahmed Ragab, *The Medieval Islamic Hospital*, (1.Baskı), Cambridge University Press, USA 2015

¹⁴ Brockelmann Carl, *Islamic Literature in Arabic*, 2. Post-Classical Period, Book 2

¹⁵ Efraim Lec, Amar Zohar, *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah*, Brill, Boston 2008

¹⁶ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII. /XIII. Yüzyıla Kadar*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2004

Ayşegül Demirhan Erdemir'e ait *Orta Çağ'da Tıp* kitabı genel bir İslâm tıp tarihi değerlendirmesi yapmaktadır.¹⁷

Abdullah Kocayürek'e ait *İslâm Bilim Tarihi 1300-1470* adlı eser, dönemin büyük ve tanınmış tabipleri hakkında bilgi vermektedir.¹⁸

Levent Öztürk'in *İslâm Tıp Tarihine Genel Bir Bakış* İslâm tıp tarihinin kaynakları ve gelişimi hakkında, özellikle ilk yüzyıllara dair bilgi vermektedir.¹⁹

İsmail Yiğit'e ait olup Memlûkler sahasında yazılmış önemli bir eser olan *Memlûkler 648-923/1250-1517* adlı eser, genel Memlûk tarihi ve özel olarak araştırılan dönem tabipleri hakkında bilgi vermektedir.²⁰

Zekeriya Kitapçı'nın, *Matematik Tıp Eczacılık ve Astronominin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri* adlı eseri önemli ve tarihte meşhur Türk tabipleri hakkında bilgi vermektedir.²¹

Ali Haydar Bayat'ın *Tıp Tarihi* adlı eserinde İslâm öncesi tıp tarihi ile ilgili bilgiler verirken yararlandık.²²

Neşet Çağatay'a ait *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* yine İslâm öncesi devirlerde Arapların tıbbî uygulamaları hakkında bilgi vermektedir. Tezimizde birinci bölümünde bu eserden yararlandık.²³

Afet İnan'ın kaleme aldığı *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti* adlı eser, Antik Mısır tıbbî uygulamaları hakkında bilgiler içermektedir.²⁴

4. Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri

4.1 Makaleler

Amir Mazor'un 'Jewish Court Physicians in the Mamluk Sultanate during the First Half of the 8th/14th Century' makalesi üç önemli Yahudî tabip ve bazı Müslüman tabipler hakkında bilgi vermektedir.²⁵

---

¹⁷ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Orta Çağ'da Tıp Tıp Tarihinden Çizgiler Külliyyat 2*, (1. Baskı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul

¹⁸ Abdullah Kocayürek, *İslâm Bilim Tarihi 1300-1470*, Maviçatı Yayınları, İstanbul 2017

¹⁹ Levent Öztürk, *İslâm Tıp Tarihine Genel Bir Bakış*, (1. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 2006

²⁰ İsmail Yiğit, *Memlûkler 648-923 / 1250-1517*, Kayıhan Yay. İstanbul 2015

²¹ Zekeriya Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık ve Astronominin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, (2. Baskı), Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2016

²² Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, (3. Baskı), Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016

²³ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, (4. Baskı), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982

²⁴ İnan, Afet, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987

²⁵ Amir Mazor, 'Jewish Court Physicians in the Mamluk Sultanate during the First Half of the 8th/14th Century', *Medieval Encounters 20 38-65*, Brill, 2014

Linda S. Northrup'un 'Qalawun's Patronage Of The Medical Sciences in Thirteenth-Century Egypt' makalesi Kalâvun Hastanesi'nin çalışma düzeni ve amaçlarını açıklayan bilgiler içermektedir.²⁶

Rajkumari Ajita'ya ait 'Galen and His Contribution to Anatomy: A Review' makalesi İslâm tıbbını etkileyen iki büyük ilkçağ hekiminden biri olan Galen hakkında önemli bibliyografik bilgi içermektedir.²⁷

Ali Bakkal'ın 'Harran Tıp Okulu'²⁸ ve 'İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp'²⁹ makaleleri Kalâvun Bimaristanı'nın etkilendiği kendinden önceki tıbbî oluşumlar hakkında bilgiler içermektedir.

Eşref Buharalı'ya ait 'Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengîler ve Memlûklerde Sağlık Hizmetleri' adlı makale, Mısır'da tıp ve tıbbî kurumların gelişimine dair önemli bilgiler ihtiva ettiği için tezimizin birinci ve ikinci bölümlerinde kullanılmıştır.³⁰

Neşet el-Hamârine'nin 'İslâm Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum' adlı çalışmasından tezimizin birinci bölümünü yazarken istifade ettik.³¹

Bahattin Keleş'in 'Memlûkler Dönemine Ait Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri ile İlgili Bir Vakfiye' adlı makalesinden tezimizin ikinci bölümde bimaristan ve işleyişi ile ilgili bilgiler verirken faydalandık.³²

Abdulhalik Bakır'ın, 'Ortaçağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları' adlı makalesinden tezimizin ikinci bölümünde Memlûk Devleti'nin kuruluşu ve köle statüsü hakkında bilgi verirken yararlandık.³³

---

²⁶ Linda S. Northrup, "Qalawun's Patronage Of The Medical Sciences in Thirteenth-Century Egypt", *Mamlûk Studies Review* Vol. 5, 2001

²⁷ Rajkumari Ajita, "Galen and His Contribution to Anatomy: A Review", *Journal of Evolution of Medical and Dental Science* 2015, Vol. 4, Issue 26, March 30, Page: 4509-4516, DOI: 10.14260/jemds/2015/651

²⁸ Ali Bakkal, 'Harran Tıp Okulu', *I. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa*, Şanlıurfa, 25-27 Mart 2016, C.I, ss.480-490

²⁹ Ali Bakkal, 'İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp', *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 18, Sayı 30, Temmuz-Aralık 2013

³⁰ Eşref Buharalı, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengîler ve Memlûklerde Sağlık Hizmetleri" *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25, 2006

³¹ Neşet el-Hamârine, "İslam Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum", (çev. Eyyüp Tanrıverdi), *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, S.20, 2012-1

³² Bahattin Keleş, "Memlûkler Dönemine Ait Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri ile İlgili Bir Vakfiye", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 1-6 Eylül 2002, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005

³³ Abdulhalik Bakır, 'Ortaçağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları', *Belleten* 81, 2017

4.2 Ansiklopedi Maddeleri

Tezimizde, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi sıklıkla kullanılmıştır. Cemil Akpınar'ın 'Hacı Paşa'³⁴, Ömer Mahir Alper'in 'İbni Kuf'³⁵, Ali Haydar Bayat'ın 'İbnü's-Süveydi'³⁶, 'Buhtîşû b. Cibrâîl'³⁷, Hasan Doğruyol'un 'Cibrâîl b. Ubeydullah'³⁸, 'Ubeydullah b. Cibrâîl'³⁹, 'Cibrâîl b. Buhtîşû'⁴⁰, 'Curcîs b. Cibrâîl'⁴¹, İhsan Fazlıoğlu'un 'İbnü'l Ekfânî'⁴², Esin Kâhya'nın 'İbn Butlan'⁴³, 'İbnü'n-Nefîs'⁴⁴, Mahmut Kaya'nın 'Buhtîşû' b. Curcîs'⁴⁵, 'İbn Ebû Usaybia'⁴⁶, Abdullah Köşe'nin 'Hâris b. El-Kelede'⁴⁷, Ramazan Şeşen'in 'Eyyübîler'⁴⁸, Arslan Terzioğlu'nun 'Bîmâristan'⁴⁹, İsmail Yiğit'in 'Memlûkler'⁵⁰ adlı maddelerine sıklıkla müracaat ettik.

Tezimizde ayrıca Türkler Ansiklopedisi de kullanılmıştır. Esin Kâhya ve Hüseyin Gazi Topdemir'in 'İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim'⁵¹, Nadir Özkuyumcu'nun 'Tolunoğulları'⁵² ve İsmail Yiğit'in 'Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış'⁵³ adlı makalelerine başvurduk.

Mehmet Fatih Yalçın'ın 'Bahrî Memlûkler Döneminde Reîsületibbâlık (648-784/1250-1382) adlı makalesi, bahsi geçen makam ve tabipler hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca bu makamın Memlûk hiyerarşisindeki yerini değerlendirmektedir.⁵⁴

³⁴ Cemil Akpınar, 'Hacı Paşa', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XIV

³⁵ Ömer Mahir Alper, 'İbni Kuf', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XXI

³⁶ Ali Haydar Bayat, 'İbnü's-Süveydi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XXI

³⁷ Ali Haydar Bayat, 'Buhtîşû b. Cibrâîl', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.VI

³⁸ Hasan Doğruyol, 'Cibrâîl b. Ubeydullah', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.VI

³⁹ Hasan Doğruyol, 'Ubeydullah b. Cibrâîl', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.VI

⁴⁰ Hasan Doğruyol, 'Cibrâîl b. Buhtîşû', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.VI

⁴¹ Hasan Doğruyol, 'Curcîs b. Cibrâîl', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.VI

⁴² İhsan Fazlıoğlu, 'İbnü'l Ekfânî', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XXI

⁴³ Kâhya Esin, 'İbn Butlan', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XIX

⁴⁴ Kâhya Esin, 'İbnü'n-Nefîs', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XIX

⁴⁵ Mahmut Kaya, 'Buhtîşû' b. Curcîs', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.VI

⁴⁶ Mahmut Kaya, 'İbn Ebû Usaybia', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XIX

⁴⁷ Abdullah Köşe, 'Hâris b. El-Kelede', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, C.XVI

⁴⁸ Ramazan Şeşen, 'Eyyübîler', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XII

⁴⁹ Arslan Terzioğlu, 'Bîmâristan', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.VI

⁵⁰ İsmail Yiğit, 'Memlûkler', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XXIX

⁵¹ Esin Kâhya, Hüseyin Gazi Topdemir, 'İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim', *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.V

⁵² Nadir Özkuyumcu, 'Tolunoğulları', *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.V

⁵³ İsmail Yiğit, 'Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış', *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.V

⁵⁴ Mehmet Fatih Yalçın, 'Bahrî Memlûkler Döneminde Reîsületibbâlık (648-784/1250-1382)', *Marife*, Kış 2015, 15/2

GİRİŞ

1. Tıp Nedir?

İnsan, canlı bir varlık olması münasebeti ile bâki olmak ister. Nitekim ünlü bir vecize “insan doğduktan sonra ölmeye başlar” der. Yine İslâm inanişında “Her nefis ölümü tadacaktır” ayeti bulunmaktadır.⁵⁵ Ölümden kurtulmak, acıları gidermek ve tedavi etmek kalıcı insan hayallerinin rüyasının bir parçasıdır ve tıp dünyasında birçok insan da bu hayallerle doludur.⁵⁶

İnsan ile aynı yaşta olan hastalık ve şifa, modern tıp ve tarihin ilgi çekici konusu olmuştur. İnsan hayatının en önemli konularından biri olan sağlığın insanlık tarihi boyunca herkesi çok yakından ilgilendirdiği şüphesizdir. Bu yüzden, tarih boyunca tıp ilmi kadar ilgi ve öneme mazhar olan başka bir ilim dalı olmadığı söylenebilir. Hastalık ile ortaya çıkan şifa ya da tedavi zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Zaman zaman da branşlara ayrılmıştır.

Tıp tarihi⁵⁷, gerçekte bilim tarihinden bile daha eskiye dayanmaktadır. Örneğin; çıplak ayağına diken batan kişinin ayaklarını korumak için terlik veya sandalet gibi bir icat yapması dolaylı ve direk olarak sağlığı ile ilgili gelişime sebep olmuştur.⁵⁸

İnsan sağlığının korunması ve bu alanda ortaya çıkan bozuklukların giderilmesi ile uğraşan tıp faaliyetlerinin⁵⁹ nasıl başladığı konusu hala tartışmalı ve bilim çevreleri için cezbedicidir⁶⁰. İlk insandan beri doğayı ve canlıları incelemesi ile gelişen bir tecrübe olduğu genellikle kabul edilen bir noktadır.⁶¹ Yapılan araştırmalarda Neanderthallerin hastalara baktıklarına ve ölümlerini gömdüklerine dair kanıtlar bulunmuştur.⁶² Bunun dışında tıbbın ilahî menşeli olduğu düşüncesi çok eski zamanlardan beri süregelenmiştir.⁶³ Hastalığı ve vücudu doğanın bir parçası olarak kavramsallaştıran insan, doğayı

---

⁵⁵ Kur'an-ı Kerim (Alt yazılı ve Renkli Kelime Meâli), El-Ankebût 57, Rayiha Yay., Ankara 2012, s.402

⁵⁶ John C. Burnham, Tıp Tarihi Nedir? , (1. Baskı), Isık Yayınları, İstanbul 2017, s.109

⁵⁷ Tıp tarihi, ilk başlarda eski zamanlardaki tıp bilimi ve deneyiminin temelini oluşturan ölümsüz gerçekleri sunmanın yoluydu. Zaman içerisinde genişleyerek bugün ifade ettiğimiz tarih boyunca tıp alanında gerçekleşen tüm faaliyetleri kapsamaktadır. Bkz. John C. Burnham, Tıp Tarihi Nedir?, (1. Baskı), Isık Yayınları, İstanbul2017, s.16

⁵⁸ Zekâi Şen, Bilim Felsefesi ve Tıp, (2. Baskı), İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul 2019, s. 75

⁵⁹ Levent Öztürk, İslâm Tıp Tarihine Genel Bir Bakış, (1. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s.35; Peter E. Pormann, “Tıp”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C.XXXXI, s.95

⁶⁰ Ali Haydar Bayat, Tıp Tarihi, (3. Baskı), Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016, s. 30 vd.

⁶¹ William Osler, The Evolution of Modern Medicine, (1. Baskı), Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s.16 vd.

⁶² Jared Diamond, Tüfek, Mikrop ve Çelik, (26. Baskı), Pegasus Yayınevi, İstanbul, 2016, s.33

⁶³ Cemal Yıldırım, Bilim Tarihi, (22. Baskı), Remzi Kitapevi, İstanbul 2018, s.22

anlayabileceklerine ve belli ölçüde hastalıkları tedavi etmek için onu manipüle edeceklerine inanmıştır. Bunun yanında tıbbî, ilahî kaynaktan tasavvur edenler dinî şifacılığı çok fazla dinden ayrı bir şekilde düşünmeyi başaramamışlardır.⁶⁴

Tıp ilmine ait bilgilerin gelişimi hakkında sunulan görüşlerden biri tecrübe ya da deneysel (ampirik) bilgi ve seçme, ayıklama görüşüdür.⁶⁵ Kısacası insan, dünyaya gelmeden evvel onu hasta edecek koşullar ve varlıklar bulunmaktaydı. Tıp tarihinin çoğunda görüldüğü gibi kişiler doğaüstü güçlerin fiziksel sorunlara sebep olduğuna inandılar.⁶⁶ Fakat varlığı her ne şekilde kabul edilse de insan yaşadığı karmaşık coğrafyayı, biyolojik çevresini ve doğal koşulları tek başına anlayabilecek durumda değildir. Nitekim İslâm inancında Allah'ın Hz. Âdem'e kendisi ve çevresi hakkında birtakım fizyolojik bilgileri öğrettiği ayeti bulunmaktadır.⁶⁷

2. İslâm Öncesi Tıp Tarihi

Eski çağlardan günümüze ulaşan pek çok tarihî kanıt tıbbî uygulamaların zamanla hem gerilediğini hem de çağının ötesine ulaştığını göstermektedir. Hastalık hikâyeleri, oldukça renkli tarihi bulguları ve o devirdeki insanların yaşayış biçimleri ve inançlarının izlenmesini mümkün kılabilir.⁶⁸ Nitekim tıp tarihinde hastalıklar, hekimler ve hastaların mücadelesinin ötesinde çok derin hikâyeler barındırır.⁶⁹ İlk insanlar tıp alanında tecrübî bilgilere, büyücülüğe ve dinî sözel bilgiye başvurmuşlardır. Günümüzden farklı olarak, insanlık tarihinin başlarında kendilerinin hem hekimi hem de eczacısı olmuştur. Yazının icadı ile bu tıbbî birikim kaydedilerek kayıtlar, tapınaklarda muhafaza altına alınmıştır. Bu sebep ile yazıyı daha çok rahiplerin bilmesi ve yazıtların tapınaklarda muhafaza edilmesi hekimliğin din adamlarına has bir meslek haline gelmesine neden olmuştur.⁷⁰ Tedavi yöntemlerinin bilimsellikten uzaklaşarak, genelde sihir veya büyü yoluyla tedavi yolları tercih edilmiştir. Hatta bu uygulamaların yüzyıllarca sürdüğü, bir kısmının günümüze kadar ulaştığı bilinmektedir.⁷¹

---

⁶⁴ Burnham, s.28

⁶⁵ Öztürk, s.36

⁶⁶ Burnham, s.57 vd.

⁶⁷ Fazlur Rahman, İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp, (çev. A. B. Baloğlu), Ankara 1997, s.28 vd.

⁶⁸ Burnham, s.85

⁶⁹ Burnham, s.103

⁷⁰ Şen, s. 73 vd.

⁷¹ Öztürk, s.37 vd.; Ahmet Ağırakça, tıbbî bilginin ilahî yoldan insana ulaşmasından dolayı tıbbî yazıtların tapınaklarda saklandığı ve bulunduğunu ileri sürmektedir.

Tıbbın dinî ve batıl yönünde bile bir başka esas bulunmakta idi. Şifacı özel bir bilgiye sahipti ve bu bilginin büyük bir kısmını diğer şifacılara aktarabilirdi. Bilgi ya ruhani ya doğal ya da her ikisi birden olabilirdi.⁷²

İlham, sezgi, içgüdü, doğal bilgi ve tecrübelerle oluşan tıbbın, Hermes'in (Tût, İdris Peygamber) tıp ile ilgili bilgilerin ortaya koyucusu olduğu, ayrıca Mısır, Mezopotamya, İran, Yemen gibi semavî dinlerin ortaya çıktığı bölgeler ve Yunan coğrafyasında tıba ait ilk temellerin atıldığı söylenmektedir.⁷³

İslâm tıp tarihinin kaynaklarının merkezi olarak görülen Mezopotamya, İran ve Mısır coğrafyalarında da kadim tıbbî çalışmalar bulunmaktadır. Mezopotamya bölgesinde karşımıza çıkan Sümer kültürünün yazılı metinlerinde tıpla ilgili çalışmalar bulunmaktadır. Bu bilgilerin daha sonra Asur ve Babil dönemlerinde de kullanıldığı görülür. Bu bölgede hem bitkisel olarak tedavi hem de birtakım cerrahi tedavi metotları uygulanmıştır. Hammurabi kanunlarında tıp alanı ile ilgili bölümler bulunmaktadır. Büyük İskender'in bölgeyi ele geçirerek Antik Yunan kültürü ile temas etmesi her iki kültür bölgesinin bilgi paylaşımında bulunmasına neden olmuştur. Yine büyü ile tedavi dikkat çekmektedir. Dini ritüel gerçekleştirerek hastanın tanrılar tarafından şifa bulması inancı birçok toplumda olduğu gibi burada da göze çarpmaktadır. Milattan önce ve sonra üç asırlık dönemde bu bölgedeki tıbbî ilerlemenin durgunluk yaşadığı, Roma akınları ve Cündîşâpûr⁷⁴ kentinin inşa edilmesi ile buraya kaçan Hristiyan halkın, burada tıbbî çalışmaları hızlandırdığı dikkat çekmektedir. Ayrıca Arapların tabibi olarak bilinen Hâris b. el-Kelede⁷⁵ (ö.634) burada eğitim almıştır.⁷⁶

Eski İran'da tıp alanı hakkında bilgilerin kıtlığı sebebi ile pek az bilgi bulunmaktadır. Daha çok Mezopotamya kültürüne ait izler taşıdığı ve komşu kültürler ile temas halinde olduğu için Mısır ve Yunan kaynaklarında İran tıbbından bahsedilmiştir. Yunan topraklarının işgal edilmesi ile buraya getirilen Yunan tabipler, burada yaptıkları

---

⁷² Burnham, s.28

⁷³ Öztürk, s.39

⁷⁴ Günümüzde İran'ın Huzistan Eyaleti sınırları içinde bulunan eski bir şehir. Bkz. Recep Uslu, 'Hüzistan', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, C.XVIII, s.436 vd.

⁷⁵ Taif doğumlu olan Hâris b. El-Kelede, İran'ın Hüzistan bölgesindeki Cündîşâpûr tıp okulunda tahsil gördükten sonra, bu ülkede bir süre hekimlik yaparak önde gelen devlet büyüklerini tedavi edip üne kavuşmuş ve bol para kazanmıştır. Hâris b. Kelede'nin teşhis ve tedavi konularında çok başarılı olduğu, hangi hastalığa hangi ilâcın verileceğini iyi bildiği, geniş kültürünün ve tecrübelerinin yardımıyla halkın gelenek ve alışkanlıklarını da göz önünde tutarak kendine has tedavi yöntemleri geliştirdiği rivayet edilir. Bkz. Abdullah Köşe, "Hâris b. El-Kelede", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, C.XVI, s.198 vd.

⁷⁶ Öztürk, s.41 vd.

çalışmalar ve özellikle V. asırda buraya sığınan Nastûrîlerin Sâsânî krallarına sağladığı katkı mühimdir⁷⁷. Cündîşâpûr'da onlar tarafından kurulan tıp okulu ve hastahane önemli hizmetler vermiştir. Bu hastahane daha sonra İslâm tıbbına pek çok kıymetli katkıda bulunacaktır.⁷⁸

Mısır'da tıp alanında zaman zaman önemli icatların ortaya çıktığı, aynı zamanda sihir, büyü ve dinî ritüeller (mitolojik) ile karışık tıp anlayışının olduğu söylenebilir.⁷⁹ Mısır tıbbının Mezopotamya'dan görece daha ileri olduğu görülmektedir.⁸⁰ İslâm inancında ilk tıbbî uygulama burada yaşadığı bilinen İdris Peygambere dayandırılır.⁸¹ Ayrıca günümüze ulaşan papirüs kayıtlarında burada o döneme ait ilaç ve cerrahi yöntemlerin⁸² kullanıldığı görülmektedir.⁸³ İskender'in burayı almasından sonra kurulan İskenderiye kenti daha sonra önemli bir bilim merkezi olmuştur. Ptolemiler döneminde tıp çalışmaları artmış ve ünlü hekim Galen⁸⁴, eğitimini burada almıştır. Bu bakımdan Yunan tıbbının, Mısır tıbbına dayandığı iddia edilmektedir.⁸⁵

Mısır, antik çağlarda ilaç, zehir ve güzel kokuları ile ünlü idi. Bunları hazırlamak için kullanılan hammaddelerin bazıları Mısır'dan, diğer kısmı ise Kızıldeniz'in güneyindeki bölgelerden getirilirdi. Papirüslerdeki reçetelerden anlaşıldığına göre, bitkisel (akasya, anason, ardıç, firavun inciri, hurma, pelinotu, reçine, safran, sarımsak, soğan), hayvansal (taze veya kurutulmuş kan, organlar) ve madensel (deniz tuzu, güherçile, göztaşı, şap) maddelerden faydalanılırdı. Bu hazırlanan eczalar genellikle basitti. Karışım ilaçların bir kısmında, karışımı oluşturan maddelerin miktarları açıkça belirtilir, nasıl hazırlanacağı ayrıntılı bir şekilde anlatılırdı. İlaçlar toz haline getirilip ekmek hamurunun veya bira, hurma şarabı, süt gibi sıvıların içinde verilirdi. Rektum ve

---

⁷⁷ Neşet el-Hamârîne, "İslam Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum", (çev. Eyyüp Tanrıverdi), *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, S.20, 2012-1 ss.145-171, s.166

⁷⁸ Öztürk, s.43

⁷⁹ Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s.238 vd.

⁸⁰ Bayat, s.58

⁸¹ Öztürk, s.44

⁸² Cerrahîde ilk dikiş yöntemini Mısırlılar kullanmıştır. Bkz. Sevim Tekeli, *Bilim Tarihi*, (2. Baskı), Ankara 1987, s.243

⁸³ İnan, s.243; Bayat, s.62 vd.

⁸⁴ Bergamalı Galen, Roma döneminde yaşamış en meşhur Yunan tabiptir (M.Ö. 129-200). Galen, parlak bir anatomist ve tecrübî tıbbın öncüsüdür. O hem evrensel bir dahi hem de üretken bir yazar olarak görülmüştür. Anatomi kavramı, psikoloji ve tedavi bilimine öncülük etmiştir. Ameliyat için ve anatomi üzerine aletler geliştirmiştir. Gözlemleri ve keşifleri hakkında pek çok eser yazmıştır. Galen'in yazdığı eserler daha sonra İslâm tıbbının ilerlemesinde önemli adımlardan biri olmuştur. Bkz. Rajkumari Ajita, "Galen and His Contribution to Anatomy: A Review", *Journal of Evolution of Medical and Dental Science* 2015, Vol. 4, Issue 26, March 30, Page: 4509-4516, DOI: 10.14260/jemds/2015/651

⁸⁵ Osler, s.28

vajina hastalıklarında fitiller kullanılmıştır. Bu bilgiler, eczacılığın Mısır'da bir uzmanlık alanı olarak geliştiğini göstermektedir. Tedavide kullanılan maddelerin çoğunun hastalar üzerinde etkili olduğu bilinmektedir.⁸⁶

---

⁸⁶ Bayat, s.66 vd.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İslâm Tıbbı

1.1 İlk Dönem İslâm Tıbbı

Arapça'da 'tıbb', mevcudu korumak ve eksik olanı (sıhhati) onarmak anlamına gelir. İslâm'dan önceki dönemlerde bunun ism-i mefûlü olan 'matbûb' kelimesinin 'büyülenmiş' (meshûr) anlamına geldiği bilinmektedir. Bunun için 'tıbb' kelimesinin kökü sihre ait anlamlar da taşımaktaydı.⁸⁷ Bu mesleği yapanlara da 'tabîb' denmiştir.⁸⁸

İbni Haldun(ö.1406) Mukaddime'nin 15. bölümünde tıp ilmi üzerine şu bilgiyi vermektedir;

'Tabîi ilimlerin bir dalını oluşturan tıp, sağlam ve hasta olmak açısından insanın vücudunu konu alır. Bu ilmin uzmanı olan hekim, teni hastalıktan uzak tutmak ve ilaçlar kullanarak tedavi etmek sureti ile hastayı iyileştirmeye çalışır ve buna çare bulmak ister. Hekimin her şeyden önce vücudun her âzasına mahsus olan hastalıkları, bunları doğuran sebepleri ve her hastalığın ilaçlarını bilmesi gerekir. Hekimler bunların her birini ancak ilaçların mizaç, tesir ve kuvvetlerini bilmekle ve hastalıkları dahi neden ibaret olduğunu ve derecelerini bildiren vücuttaki nabız ve ayrı ayrı alametleriyle ve bundan önce tabiatın ilacı kabul edip etmemesiyle istidlâl ederler. Bunların her birini hastanın tabiatının kuvvetiyle mukayese ederler. Çünkü sağlamken olduğu gibi, hastalık halinde dahi insanı idare eden kuvve tabiattır. Hekim ancak maddenin tabiatına, vücudun ayrı ayrı hallerine ve yaşa bakarak hastaya yardım eder. İşte bunların hepsinden bahseden ilim 'Tıbb İlmi' adını taşır.'⁸⁹ Bu açıklama belki de tüm zamanları kapsayan bir tanım olarak kayda geçmiştir.

İslâm tıp tarihçileri, tıbbın ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşlere sahiptirler. İhtilafların giderilmesi o zaman için zor gözükmeye rağmen iki ana görüş üzerinde yoğunlaşmıştır. İlk grup tıbbın sonradan yaratıldığını savunmuştur. Çünkü insan bedeni sonradan yaratılmıştır.⁹⁰ İkinci grup bunun Allah tarafından ilham yoluyla insanlara verildiğini iddia etmektedir.⁹¹ Bu gruptaki görüş yine ikiye ayrılmaktadır. Bir kısım, tıbbın insan ile birlikte yaratıldığını, diğer kısım ise tıbbın insan yaratıldıktan sonra ortaya çıktığını söylemektedir. Bu ikinci kısım da kendi arasında ikiye ayrılmaktadır. Tıbbın

⁸⁷ Pormann, s.95

⁸⁸ İslâm'ın ilk dönemlerinde doktorlar pek çok ilim alanı ile ilgileniyorlardı. Hatta çoğunlukla zanaatkârlardan devşirilen âlimler doktor oluyordu. Bundan dolayı hem doktor hem de filozof olanlar için kullanılan 'hekim' nadiren kullanılmıştır. Bunun yerine basitçe 'tabîb' tercih edilmiştir. Kaynaklarda doktorların 'hekim' veya 'tabîb' şeklinde zikredilmesi onun ilgi alanı ile ilgilidir. Müslümanlar Pisagor ve Platon dâhil tüm Yunan filozofları hekim olarak görmekteydiler. Şen, s.98; Ayrıca bkz. Amir Mazor, 'Jewish Court Physicians in the Mamluk Sultanate during the First Half of the 8th/14th Century', *Medieval Encounters* 20 38-65, Brill, 2014, s.44

⁸⁹ İbni Haldun, Mukaddime, (Çev. Zakir Kadîrî Ugan), (1. Baskı), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, C.II, s.600 vd.

⁹⁰ Öztürk, s.25

⁹¹ Öztürk, s.26

Allah tarafından insanlara ilham edildiğini savunanlar ve sanat dalları ile birlikte felsefenin de kurucusu kabul edilen Hürmüz'ün (Hermes)⁹² ortaya çıkardığı ilimlerden biri olduğunu düşünmektedirler. İkinci görüşü savunanlar arasında farklı inanışlar bulunmaktadır. Bunlar; İstanköylü (Cosluların, Kûlûsluların) bir ebenin yaptığı bir ilaçtan tıbbın oluştuğunu düşünenler ile Mysia (Mûsiyâ) ve Phrygia (Efrûcîyâ) halkının tıbbi ortaya çıkarıcı kişiler olduğunu düşünenler. İranlı sihirbazların, Hintlilerin ya da Slavların tıbbın bânîsi olduğunu düşünenler şeklinde sıralanmaktadır.⁹³ Cemiyet halinde yaşayan göçebelerin dahi bazı kişiler üzerinde eksik bir şekilde uygulanan tecrübeler dayanan ve göçebe toplulukların ya da uruğun ihtiyarlarından ve kocakarılarından aktarılan tababetleri bulunmaktadır.⁹⁴

Tıbbın kaynağının Allah'ın ilhamı ile olduğunu düşünenlerde ise yine farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlar arasında bir kısım Allah'ın tıbbi rüya ile ilham ettiğini ileri sürerler. Bazılarının düşüncesi ise Allah'ın tecrübe yolu ile ilham ettiğini ve tıbbın zamanla geliştiğidir.⁹⁵ Burada yapılan zaman hesabında tıbbın başlangıcından belli bir zamana kadar geçen süre belirtilmiştir.⁹⁶

İslâm dini Arabistan yarımadasında ortaya çıkmıştır. Bu yeni dine intisap eden ve çöl hayatı yaşayan ilk kişiler arasında çeşitli tıbbî bilgi ve uygulamalar bilindiği anlaşılmaktadır. Daha öncesinde ise Arapların tıbbi Bâbilliler'den öğrendikleri tahmin edilmektedir. Hz. Peygamber dönemine yakın dönemlerde Arapların coğrafya olarak yakın olması nedeniyle İranlıların tıp bilgisinden faydalandıkları bilinmektedir. Bununla birlikte Arap coğrafyasında yetişen bitkileri kullanarak hastalarını tedavi etmeye çalışmışlardır.⁹⁷

Cahiliye döneminde iki farklı tedavi yöntemi kullanılmakta idi. İlki, okuyup üfleme gibi sihir ve büyü⁹⁸ yöntemi, bunların yanında tapınaklarda kurban adamak, seremoni düzenleyerek tedavi; ikincisi ise ilaçlı tedavi idi.⁹⁹ İlaçlı tedavide tohumlardan ve baldan

---

⁹² İslâm kaynaklarında Hürmüz aynı zamanda Hz. İdris peygamber ile bağdaştırılmaktadır. (Yazar)

⁹³ Öztürk, s.25 vd.

⁹⁴ İbn-i Haldun, C.II, s.602

⁹⁵ Öztürk, s.26 vd.

⁹⁶ Yaklaşık olarak 6317 yıla tekabül etmektedir. Bkz. Öztürk, s.33

⁹⁷ Neşet Çağatay, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, (4. Baskı), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.146

⁹⁸ Orta Çağ'da genel olarak iki tür büyü vardır. Doğal büyü; bilinen bilimden farklı değildir. Yalnızca onun bir dalı olarak görülmekte idi. Doğadaki gizemli güçler ile ilgilenen ilim olarak görülmüştür. Efsunculuk; dinden farklı değildir fakat onun saptırılmış hali olmuştur. Bkz. Richard Kieckhefer, Orta Çağ'da Büyü, (çev. Zarife Biliz), Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004, s.29

⁹⁹ Öztürk, s.59,

istifade edilmiştir. Kan aldırma (hacamat), şaşılıkta hastayı dönen değirmenin taşına baktırma, organ kesiklerinde kanamayı durdurmak amacıyla kızgın yağa batırma, yarayı dağlama (key) gibi tedavi yöntemleri de vardı. Çiçek gibi bulaşıcı bir hastalığa tutulanlar ile temastan uzak durulurdu. Kutsal kişilerin kanları da kutsal sayıldığı için kanları sulandırılarak hastalara içirilirdi. Bu uygulama aynı şekilde vahşi hayvan ısırıklarına karşı da uygulanırdı. Veba hastalığının olduğu bir ortama girilirken -bulaşmayı önleyeceği düşüncesiyle- eşek gibi anılır; yılan sokmalarında hasta uyursa zehrin vücuda yayılacağı düşünüldüğünden elbisesine ziller takılır; hastalıklardan korunmak için tavşanın topuk kemiği üstte taşınır; kara sevdaya tutulanların kasıklarına -son çare olarak- dağlama yapılırdı. Yaralı birinin su içer ise öleceğine inanılırdı. Çocukların süt dişleri ‘bundan daha güzeliyle değiştir’ sözüyle güneşe doğru fırlatılırsa yeni dişlerin daha sağlam çıkacağına ve diş ağrısı çekilmeyeceğine inanılırdı. İç hastalıklarında bal kullanılır; yaralar hasır külüyle kapatılır veya üzerine tuz basılırdı. Kan akıtma (hacamat) ve kürtaj eski Arap kabileleri arasında yaygındı.¹⁰⁰

İslâm dininin iki kaynağı bulunmaktadır. Bunlar Kur’an ve sünnettir. Kur’ân, her zaman geçerli olabilecek sağlık ilkeleri (koruyucu hekimlik) hakkında ortak ve genel hükümler içermektedir. Beden, ruh, elbise ve çevrenin temiz tutulmasını önemle vurgulamış; zararlı yiyecekler, kan, ölü hayvan ve domuz eti yenmesini, her türlü hastalığın bulaşabildiği evlilik dışı ilişkileri, alışkanlık yaparak ruhu ve bedeni tahrip eden içkiyi yasaklamıştır. Bebeklerin ana sütüyle beslenmesini, yeme-içmede aşırıya gitmemeyi, -genetik bozukluklar ortaya çıkabileceği için- yakınlar arasında evlenmemeyi tavsiye etmiştir.¹⁰¹ İslâm inancı, şifanın yalnızca Allah’tan geldiğini¹⁰², hekim, ilaç veya tedavinin Allah’ın şifa nasip ettiği kuluna aracı yani bir sebep olarak düşünülmesini, aksi düşüncenin şirk olduğunu kabul eder.¹⁰³

Sünnette yani Hz. Peygamberin söz ve davranışlarında ise yine insan sağlığı ve sıhhati için tavsiyeler bulunmaktadır. Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle demiştir: ‘Allah, hangi derdi vermişse, mutlaka devasını da vermiştir’. İlacın Allah’ın hükmünün tersine bir etki göstermesinin nasıl olduğu sorulduğunda ise ‘İlaç da Allah’ın hükmünün bir parçasıdır’ diye cevap vermiştir. Hz. Peygamber hasta kişilerin hekime gitmesini tavsiye

---

¹⁰⁰ Bayat, s.197

¹⁰¹ Bayat, s.198

¹⁰² İmam Nevevî, Riyazüs Sâlihîn, (1. Baskı), Erkam Yayınları, İstanbul 2016, C.IV, s.416

¹⁰³ Kur’an, Şura, 80. ayet

etmiş, gerektiğinde kendi de hekimlere tedavi olmuştur. Hasta olduğunu öğrendiği Ebû Vakkas'ın ziyaretine gittiğinde, dönemin tanınmış hekimi Hâris bin Kelede'ye muayene ve tedavi olmasını tavsiye etmiştir. Hz. Peygamber'in hastaya hekim çağrılması gerektiği konusundaki uyarıları bilime ve ihtisasa olan saygısının ifadesini gösteren bir delil olarak görülmektedir.¹⁰⁴

Hz. Peygamber'in, akıl, ruh ve vücut sağlığının korunması ile ilgili hadisleri şu şekildedir: 'Temizlik imandandır', 'Temizlik imanın yarısıdır', 'Din temizlik üzerine kurulmuştur', 'Allah temizdir, temizi sever', 'Dişlerinizi fırçalayın', 'Avlularınızı temiz tutun', 'Her hastalığın temiz ve helal maddelerden elde edilebilecek bir ilacı vardır', 'Mide hastalık yuvasıdır, diyet de baş ilacıdır', 'Ümmetim için en korktuğum şey karın büyüklüğü ve tembelliktir', 'Akrabalarınız dışındakilerle evleniniz ki, zayıf nesiller meydana getirmeyesiniz'.¹⁰⁵ Bununla birlikte, vücut, elbise, çevre ve yol temizliği, hastaların tedaviden kaçmamasını ve hasta ziyaretinin önemini vurgulamıştır.¹⁰⁶

Sağlıklı toplumlar tıbbî düşünmeyi hevesle yapmışlardır.¹⁰⁷ İslâm medeniyetinde de ilk kurulan kurumlardan biri hastaneler ve tıp medreseleridir. Bu kurumların açılmasında başlıca iki sebep vardır: Birincisi, Peygamberimiz'in hadislerinde tıba işaret etmesi ve sağlığın ibadet için ön koşul olması; ikincisi, insanın kendi varlığını korumak istemesi ve şifa yollarını aramasıdır. İslâm tıbbı, bizzat Peygamberimiz'in karşılaştığı çeşitli hastalara maddi ve manevi olarak yapılmasını tavsiye ettiği hadisleriyle başlar. Bu hadisler daha sonra *Tıbbü'n-Nebi* veya *et-Tıbbü'n-Nebevî* şeklinde kitaplaşmıştır. Bu konuda İmam Buhârî'nin Sahih'indeki *et-Tıbbü'n-Nebevî* bölümü, en bilinenidir ve yüzyıllarca rağbet görmüştür.¹⁰⁸

İslâm tarihi kaynaklarında yer alan bilgiler kapsamında Medine toplumunda bugün anladığımız manada organize tıp hizmeti sunulmuyordu. Genel olarak Arapların kullandığı uygulamalara bakıldığında çevresine nazaran geri kalmış bir tıp geleneği görünmektedir.¹⁰⁹ İslâm'ın gelmesi ile cahiliyeden kalma bazı alışkanlıklar terk

---

¹⁰⁴ Mehmet Bayraktar, İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, TDV Yayınları, Ankara 2000, s. 215

¹⁰⁵ İmam Nevevî, Riyâzu's Sâlihîn Muhtasar, (8. Baskı), İstanbul 2010, s.362 vd.

¹⁰⁶ İmam Nevevî, s.289

¹⁰⁷ Burnham, s.21

¹⁰⁸ Komisyon, İslam Bilim ve Düşünce Tarihi, MEB Yayınları, s.47

¹⁰⁹ Öztürk, s. 72

edilmiştir. Bunlardan bazıları ise tıp alanında olmuştur. Bu dönemde en dikkat çeken durum ise tıp uygulamalarının daha çok kadınlar tarafından sürdürülüyor olmasıdır.¹¹⁰

Hastalar evlerinde ve çoğu zaman aileleri tarafından tedavi edilmektedir. Hastalar ile anne, kız kardeş veya eşler ilgilenmektedir. İhtiyaç halinde daha tecrübeli kişilerden yardım alınmaktadır. Bu durum, tecrübeli kişilerden yardım alma, daha çok doğum, sünnet ve cerrahî müdahalelerde ya da yaralı askerlerin tedavisinin yürütülmesinde görülmektedir.¹¹¹

İslâm'ın yeni yayıldığı dönemde Arabistan'da tabipliğiyle meşhur insanlar vardı. Hz. Peygamber'in bunlara değer verdiği bilinmektedir. Kendisinin ve ashabının sağlık sıkıntılarını bu insanlardan yararlanarak çözmüştür. Mesela, Hâris b. Kelede es-Sakafî (ö.670) bunlardan biriydi ve Sa'd b. Ebî Vakkas'ın hastalığında Hz. Peygamber ona, Hâris'e başvurmasını tavsiye etmişti. Peygamber ve İslâm'ın ilk dönemlerinde, Hâris b. Kelede Helenistik yani Cundişapur tıbbından ziyade yerel bitkilerden faydalanıyordu.¹¹² Bu tabiplerden diğeri Ebû Rimse et-Teymî'dir. (ö.669) Rivayete göre Ebû Rimse, kendisi gibi tabip olan babasıyla beraber Hz. Peygamber'i ziyarete gelmişti. Babası, Hz. Peygamber'in sırtındaki güvercin yumurtası büyüklüğündeki et parçasını görünce, 'Ben insanlar içinde en iyi tabibim. Seni tedavi edeyim mi?' diye sormuş, Hz. Peygamber de 'Hayır, onun tabibi onu yaratandır' demiştir.¹¹³ Muhtemelen, Hz. Peygamber'e zararı olmayan bu 'ben'i aldırarak sağlığını tehlikeye sokmak istememiştir.¹¹⁴

Müslümanlar tedavi olmayı bir çeşit sünnet olarak düşünmüşlerdir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra sağlıkla ilgili hadisleri toplamışlardır. Güvenilirliği en yüksek olan hadisleri toplayan Buhârî'nin es-Sahîh'inde tıpla ilgili hadisler toplu bir

---

¹¹⁰ Bu yapıda kabilevî toplum yapısının etkisi olduğu düşünülmektedir. Bkz. Öztürk, s.72 vd.

¹¹¹ Öztürk, s.72

¹¹² David Waines, *Food Culture and Health in Pre-Modern Islamic Societies*, Brill, Boston 2011, s.207

¹¹³ Burada Hz. Peygamber kendisine zararı olmayan sırtındaki bu benin alınmaması tıba karşı olduğu düşüncesi yerine Allah'a tam tevekkül ettiğini olarak anlaşılmalıdır. (Yazar)

¹¹⁴ İsmail Hakkı Ünal, "Tıbbî Nebevî'nin Kaynağı", *Adana 2015 Uluslararası İslâm & Tıp (Tıbb-I Nebevî) Kongresi Bildirileri*, Adana 07-10 Ekim 2015, s.19

bölüm (kitap) olarak yer almıştır. Bunun yanında ilerleyen tarihlerde bu tür rivayetler *Tıbbü'n-Nebevî*¹¹⁵ adı altında müstakil kitaplar haline getirilmiştir.¹¹⁶

İslâm tıp tarihi açısından belki de en önemli dönüm noktası Dört Halife (Hulefâ-i Râşidin) döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde gerçekleşen fetihler ile birlikte yeni toprakların yanı sıra muazzam bilgi ve teknoloji İslâm'a dâhil olmuştur. Özellikle 640 yılında İskenderiye kentinin ele geçirilmesi ve burada bulunan antik yazıtlar İslâm tıbbının folklorik olmaktan çıkıp modernleşmesine yol açmıştır.¹¹⁷ İslâm tıbbının en üst seviyelere ulaşması bu devirde ve Emeviler döneminde Hint ve Antik Yunan tıbbının sentezi olarak inkişaf etmiştir.¹¹⁸ Bundan başka Müslüman tıbbını tek bir modele indirgemek mümkün değildir. Müslümanların idaresindeki bölgenin tıbbı, antikçağa ait yazınların orta çağ ve Rönesans döneminde Avrupa ülkelerine aktarılmasında ve genelde yenilenmesinde, yorumlanmasında ve yeniden yazılmasında- çok kritik bir rol oynamıştır.¹¹⁹ Nitekim orta çağda Papa Gregory (540-604) ibadet etmenin tıptan daha önemli olduğunu vurgulamıştı.¹²⁰

1.2 Emevîler'de Tıp

Emevîler dönemindeki tıp çalışmaları İslâm tarihi açısından kıymetli bir merhaledir. Muâviye'nin torunu Halid b. Yezîd(ö.704), kardeşi Muâviye b. Yezîd'in(ö.684) ölümünün ardından halife olmayı umarken hilafete Mervân b. el-Hakem'in(ö.685) gelmesi sonucu halifelikten ümidi kesildi.¹²¹ İlme meraklı olmasından dolayı kendisini ilme verdi. Hadîs ilmi ile birlikte kimya, tıp ve astronomi bilimleriyle de uğraştı. Hatta bazıları onu tıp hakkındaki bilgisi sebebiyle tabip saymışlardır.

---

¹¹⁵ IX. yüzyılda Grek odaklı tıba karşı 'tıbb-ı Nebevî' yani peygamberin tavsiye ettiği tıp metinleri çoğalmaya başlamıştır. Bunlar doktordan ziyade imam ve vaizlerdi. Bunun diğer bir örneği ise Şii'ler tarafından kaleme alınan 'tıbbü'l-Eimme' dir. XIII. ve XIV. yüzyılda bu tarz oldukça popüler olmuştur ve günümüze kadar devam etmiştir. Bkz. Waines, s. 209 vd. ve Maria Conforti, 'Süryani Geleneğinde ve Arap Dilinde Antik Kültür ve Galenos', *Orta Çağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, (editör Umberto Eco), (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2017, C.I, s.493

Ayrıca birçok Tıbb-ı Nebevî yazarı bilmemize rağmen bunu pratikte kullanan tabip bilmemekteyiz. Bunun sebebi olarak Tıbb-ı Nebevî ile Grek merkezli tedavinin birbirine tam uygun olmaması iddia edilmektedir. Waines, s.209

¹¹⁶ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII. /XIII. Yüzyıla Kadar*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2004, s. 83-84

¹¹⁷ Osler, s.101

¹¹⁸ Ağırakça, s.85

¹¹⁹ Maria Conforti, 'Süryani Geleneğinde ve Arap Dilinde Antik Kültür ve Galenos', *Orta Çağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, (editör Umberto Eco), (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2017, C.I, s.492

¹²⁰ Kate Kelly, *The History of Medicine The Middle Age 500-1450*, Facts on File, New York 2010, s.13

¹²¹ Taberi, *Tarih-i Taberi*, (çev. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul, C.IV, s.123

Daha önce bahsedildiği gibi cahiliye döneminde tecrübeye dayanan bir tıp bilgisi vardı. Lakin bu bilgiler yazıya aktarılmamıştı. Hâlid b. Yezîd'in tıpla ilgili asıl faaliyeti, Yahudi olan Süryanî asıllı Mâserceveh (Mâsercûye) adlı kişiye Ahron b. Ayün'ün tıbbı dair *el-Künnaş fit-tıbb* adlı eserini Arapça'ya tercüme ettirmesi olmuştur.¹²² Bunun üzerine Müslüman tabipler bu kitap sayesinde Hint tıbbı ile tanışmışlardır. Ömer b. Abdülazîz(ö.720) halifeliğinde Şam'daki kütüphanelerde bu kitabı görmüştür. Halifeye yakın bazı kişiler bu kitabın kütüphaneden alınıp Müslümanların istifadesine sunulmasını istemişlerdi. Ardından İslâm tıbbı için önemli olan bu kitabı kısa bir süre içinde Müslümanların istifadesine sundu.¹²³

Bahsi geçen zamanda halifelerin hizmetindeki tabipler kendileri, oğulları ve talebeleri için kitap yazma geleneği vardı. Bu kitaplar genellikle *Künnaş* (Havî) şeklinde yazılmıştır. Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un(ö.714) doktoru Tezâyuk'un (ö.709) oğlu için bir *Künnaş* yazdırması buna örnek verilebilir.¹²⁴

Aynı zamanda Ömer b. Abdülaziz, hilafeti döneminde önceden tanıştığı Antakyalı bir tabibi alıp Harran'a getirtmiştir. Ona Harran'da bir Tıp Okulu tesis ettirtti.¹²⁵ O dönemde İran ve Irak'ta ikamet eden tabiplerin çoğu, 350 yılında Sasanî hükümdarı II. Şâpûr (309-379) tarafından kurulan Cündişâpûr Tıp Okulu'nda eğitim görmüşlerdi. Hz. Peygamber'in doğduğu sıralarda bu okul en iyi dönemini yaşıyordu. Hâris b. Kelede de tahsilini burada yapan tabiplerdendir.¹²⁶ Bundan başka dağılan İskenderiye Okulu'nun bazı hekimleri İslâm dünyasının çeşitli şehirlerine gitmişlerdir. Bu hekimlerin burada bir dereceye kadar etkili oldukları söylenebilir. Ayrıca etkisi az olmasına rağmen Harran ve Urfa'da da tıp geleneğinin olduğu bilinmektedir. Ancak İslâm tıbbının gelişmesindeki en büyük etkiyi, Cündişâpûr Tıp Okulu¹²⁷ gerçekleştirmiştir.¹²⁸ Dört Halife ve Emevîler

---

¹²² Bu dönemde tercüme faaliyetleri bilerek ve planlı bir şekilde gerçekleşmemiştir. Sadece Halid b. Yezîd'in kimya, astroloji ve diğer bilimlere ait eserleri Arapça'ya tercüme ettirilmiştir. Bkz. David Waines, 'Food Culture and Health in Pre-Modern Islamic Societies', Brill, Boston, 2011, s.202

¹²³ Corci Zeydan, İslâm Medeniyeti Tarihi, C.III, s.276

¹²⁴ Corci Zeydan, s.284

¹²⁵ F. Fehervari, "Harran", *Encyclopaedia of Islam*, (New Edition), s. 228

¹²⁶ Arslan Terzioğlu, "Bimâristan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.VI, s.164

¹²⁷ Ali Bakkal, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 18, Sayı 30, Temmuz–Aralık 2013, s.15 vd.

¹²⁸ Cündişâpûr'un İslâm tıbbında önemli bir yeri olduğu birçok tarihçiler tarafından belirlenmiştir. Fakat bu iddia son zamanlarda diğer tarihçiler tarafından eleştirilmektedir. Çünkü, görünüme göre, burada resmi bir hastane ya da tıp okulu bulunmamaktadır. Muhtemelen Greko-Roman pratiğine dayalı küçük bir dispanser-revir veya forum (meydan) olduğu düşünülmektedir. Bu tesis tıp metinlerinin okunduğu bir yer olabilir ve bu yer batıdaki Susa bölgesinin merkezi olabilir. Bu yerin ünü, büyük ihtimalle Abbasî dönemindeki Nesturî Hristiyan doktorların ününden kaynaklandığı ve buranın tıp otoritesi olarak görülmesi

döneminde İslâm coğrafyasında Ebü'l-Feth el-Müstefi, İbn Azâl, Ebü'l-Hakem ed-Dımaşkî, Hakem ed-Dımaşkî, İsâ b. Hakem ed-Dımaşkî, Mâserceveyh (Mâsercûye) el-Basrî, Tezâyuk, Abdülmelik b. Ebcer gibi erkek doktorların yanı sıra Zeyneb et-Tabîbe isimli bir hanım doktordan da bahsedilir.¹²⁹ Yine Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz Harran'da tıp okulu açtırmıştır.¹³⁰

1.3 Abbasîler'de Tıp

Abbasîler döneminde tıp alanındaki gelişmeler önemli ölçüde Buhtîşû ailesiyle alakalıdır. Mansûr (754-775) zamanında Cündîşâpûr Tıp Okulu'nun başhekimi Curcis b. Cibrâil b. Buhtîşû'nun saraya davet edilmesi, Buhtîşû ailesinin Bağdat'ta sürekli olarak kalmasını sağlamıştır. Curcis'in ardından bu aileden yetişen Buhtîşû b. Curcis, Cibrâil b. Buhtîşû, Yahyâ b. Buhtîşû, Buhtîşû b. Cibrâil, Cibrâil b. Ubeydullah b. Buhtîşû, Ubeydullah b. Cibrâil sarayda ve Bağdat hastanelerinde hekimlik ve başhekimlik görevlerinde bulunmuşlardır. Bu doktorlar tıpla ilgili on beş civarında eser yazmıştır.¹³¹ Buhtîşû ailesinin yanı sıra Yuhannâ (Yahyâ) b. Mâseveyh (ö.857), Sabur b. Sehl el-Kevsec (Kûsec) (ö.868), Filozof el-Kindî (ö.870), Huneyn b. İshâk¹³² (ö.877), İshâk b. Huneyn (ö.910), Sâbit b. Kurre (ö.901), Sinân b. Sâbit (ö.943), Sâbit b. Sinan (ö.974) gibi Beytü'l-hikme mensubu mütercimler de tıp sahasında özgün eserler vermek suretiyle tıbbâ hizmet etmişlerdir.¹³³

VIII. ve IX. yüzyıllarda Müslüman tabipler arasında yetişen en mühim kişi Merv doğumlu Ali b. Rebbân et-Taberî'dir (ö.861). Bu âlim, 850 yılında üç yüz altmış bölümden oluşan *Firdevsü'l-Hikme* adında bir tıp kitabı kaleme almıştır. Kitabın içeriğinde yalnızca hastalıkların teşhis ve tabiatlarının incelenmesi değil; çeşitli tedavi

---

için kurulan bir hikâye olduğu iddia edilmektedir. Bkz. David Waines, 'Food Culture and Health in Pre-Modern Islamic Societies', s.208

¹²⁹ Ağırakça, s. 85-88

¹³⁰ Ali Bakka, 'Harran Tıp Okulu', *I. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa*, Şanlıurfa, 25-27 Mart 2016, C.I, ss.480-490, s.480 vd.

¹³¹ Ağırakça, s.99-104; Mahmut Kaya, "Buhtîşû", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, s.378; Hasan Doğruyol, "Curcis b. Cibrâil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, s.378; M. Kaya, "Buhtîşû b. Curcis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, s.378; H. Doğruyol, "Cibrâil b. Buhtîşû", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, s.379; Ali Haydar Bayat, Buhtîşû b. Cibrâil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, s.379; H. Doğruyol, "Cibrâil b. Ubeydullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, s.379-380; H. Doğruyol, "Ubeydullah b. Cibrâil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, s.380

¹³² IX. yüzyıldaki önemli saray doktoru ve tercümanıdır. Huneyn ve Kustâ b. Lûkâ el-Ba'lebekkî gibi diğer tercümanlar, yaptıkları tercüme eserler ile klasik Arap bilim dilinin ve Arap tıp kelime terminolojisinin oluşmasını sağlamışlardır. Bkz. Waines, s.209 ve Conforti, s.494

¹³³ Ağırakça, s. 105-138

usulleri de ele alınmıştır. *Firdevsü'l-Hikme*, tıp ve eczacılık alanında mühim bir eserdir. O'nun bu eserinden başka tıpla alakalı on iki eseri daha vardır.¹³⁴ Harran'da doğup yetişen, daha çok matematik ve astronomide ileri bir seviyede bulunan Sâbit b. Kurre (835-902) aynı zamanda bir tabip idi. Hârûnürreşid, kendisini saray doktoru olarak görevlendirmişti. Tercüme faaliyetlerine de yoğun bir şekilde katılmıştır. Sâbit, tıp tarihinde kızıl ve kızamık hastalıklarını ilk keşfeden ve bu hastalıklara tedavi yöntemi arayan bir tabiptir. Tıpla ilgili *Kitâbü'z-Zâhîra fî ilmi't-tıbb* adlı eseri Latince'ye de çevrilmiştir.¹³⁵

Halife Muktedir (895-932) zamanında köylere ve kasabalara gezici doktorlar hizmet vermişlerdir.¹³⁶ Bu, Abbasîler döneminde yaygın bir şekilde sağlık hizmetinin uygulandığını göstermektedir.

Bu dönemim ayırt edici bir özelliği de Emevîler ile başlayan tercüme hareketinin Abbasiler döneminde zirveye ulaşmış olmasıdır. Arapça'ya tercüme edilen kitaplar arasında ilk sırayı tıp alanındaki eserler teşkil etmiştir.¹³⁷ Bu konuda en çok Hipokrat¹³⁸ ve Galen'in eserleri rağbet görmüştür.¹³⁹ Yunanca'dan başka Hintçe eserler de tercüme edilmiştir.¹⁴⁰ Abbasî halifeliği süresince tercüme faaliyetleri tarihsel önemi olan bir sosyal olaydır.¹⁴¹ Abbasîler döneminde Süryanice ve Grekçe bilen saray hekimlerin tercüme faaliyetlerinde teşvik edici rolleri olmuştur.¹⁴² Eğer Galen ve Hipokrat'ın eserleri Arapça'ya tercüme edilmeseydi, bu bilginlerin kitapları kaybolabilirdi.¹⁴³

İslâm'ın Helenleşme süreci Abbasîler dönemi ve Bağdat'ın kurulması (762) ile başlar. El-Memun (786-883) döneminde âlimler ve filozoflar için akademi olan Beytü'l-hikme kurulmuştur.¹⁴⁴

---

¹³⁴ Ağırakça, s. 141-146

¹³⁵ Ağırakça, s. 124-128

¹³⁶ Erdemir, s.25

¹³⁷ Bilinenin aksine tercüme faaliyetleri Araplar tarafından değil Arapça bilen Süryani, Grek kilise papazları ve Kiptiler tarafında yapılmaktaydı. 7. yüzyılda, Grek kilise papazlarının çalışmalarında onların eğitimi ve bilgileri yardımı ile Aramice bilen bilginler tarafından Pagan Grek çalışmaları, öncelikle Aristoteles mantığı ve tıp alanında çeviriler yapılyordu. Bkz. David Waines, 'Food Culture and Health in Pre-Modern Islamic Societies', s.201

¹³⁸ Hipokrat'ın eserleri Galen kadar İslâm tıbbında şekillendirici olmamıştır.

¹³⁹ Şeşen, s.21

¹⁴⁰ Şeşen, s.22 vd.

¹⁴¹ Waines, s.202

¹⁴² Waines, s.208

¹⁴³ Kelly, s.13

¹⁴⁴ Maria Conforti, 'Süryani Geleneğinde ve Arap Dilinde Antik Kültür ve Galenos', *Orta çağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, (editör Umberto Eco), (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Basım Yayım, İstanbul 2017, C.I, s.492d.

İslâm tıbbı, Taberî'nin önde gelen öğrencilerinden biri olan Zekeriyâ er-Râzî (865-925) ile büyük ilerleme göstermiştir. Rey'de kurulan hastaneye bilgisinin genişliği ve derinliğinden dolayı reis yapılmıştır. Daha sonra Bağdat'a gelmiştir ve Bağdat Hastanesi'nde çalışmıştır. Tıp konusunda birçok eser vermiştir. Bunların arasında en önemli eseri, orta çağ dünyasında derin izler bırakan *Kitâbü'l-Hâvî*'sidir. İslâm dünyasında Râzî, İbn Sinâ'dan sonra 'İkinci Tabip' olarak görülmüştür. Latinler onu 'Rhazes' diye adlandırmışlardır.¹⁴⁵ Râzî'den sonra X. yüzyılda yaşayan en ünlü hekim, Lâtinlerin 'Haly'¹⁴⁶ Abbas' olarak bildikleri Ali İbnü'l-Abbas el-Mecûsî'dir (ö. 982 veya 995). Ahvaz doğumludur. *Kâmilü's-Sinâ'a* veya *Kitâbü'l-Mâlikî* adını taşıyan kitabı değerli bir eser olup pek meşhurdur. el-Mecûsî bu eserini Büveyhî sultanı Adududdevle için kaleme almıştır. Eser, Latince'ye ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Tıpta, Râzî ve İbni Sînâ kadar şöhrete sahip bu hekimin tıpla alakalı altı eseri bulunmaktadır.¹⁴⁷

Endülüs'te X. yüzyılda İbn Cülcül, Tunus'ta ise *Zâdü'l-Müsâfir* isimli eserin sahibi İbnü'l-Cezzâr dönemin tanınan ve önemli tabiplerindendir.¹⁴⁸ Endülüs'te çeviri faaliyeti görülmemiştir. İstisnai durum olarak Hipokrat'ın 'Aphorism' eseri kullanılmıştır.¹⁴⁹

Tüm tıp tarihi otoriteleri tarafından kabul edilen tüm zamanların en meşhur hekimi, Yahudilerin Aven Sina, Latinlerin Avicenne dedikleri İbn Sînâ'dır. İbn Sînâ 980 yılında Buhara yakınlarındaki Afşana'da doğmuştur. Hemedan'da 1037 yılında vefat etmiştir. Neredeyse her bilim dalında eserler vermekle beraber, onu meşhur eden felsefe ve tıp ile ilgili çalışmalarıdır. *el-Kanûn fi't-tıbb*, İbn Sînâ'nın en meşhur eseridir. Bu eserin tesiri Doğu'da ve Batı'da uzun yıllar boyunca esas kaynak olarak kullanılmış ve okutulmuştur.¹⁵⁰ İbn Sînâ'nın bu eserinden başka tıpla ilgili kırk bir eseri daha vardır.¹⁵¹

İslâm tıbbının yükseliş döneminde yukarda bahsedilen isimlerin dışında Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 895) *Kitâbü'n-Nebât* isimli eseriyle, Kusta b. Luka el-Baalbekî (ö. 912) yirmi bir, Ebû Bekr Rabî'b. Ahmed üç, İbn Butlân el-Muhtâr (ö. 1066) on iki, Saîd b.

---

¹⁴⁵ Bayrakdar, s. 215, 266

¹⁴⁶ İngilizce Holy(Aziz)

¹⁴⁷ Ağırakça, s. 185-195

¹⁴⁸ Bakkal, s.19

¹⁴⁹ Ramazan Şeşen, 'İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış', *İslâm Tetkikleri Dergisi*, S.7 (2012), s.11

¹⁵⁰ Fuad Köprülü bu durumu farklı yorumlamıştır. İbn Sina'dan sonra tıbbın doğuda, hatta batıda uzun zamanlar büyük bir ilerleme göstermemesini, bu büyük âlimin "Kanun" adıyla mükemmel eser yazmış olmasına da atfetmektedir. Bkz. Mehmet Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Alfa Basım Yayım, (1. Baskı), İstanbul 2014, s.385

¹⁵¹ Ağırakça, s. 197-226

Hibetullah el-Bağdadî (ö.1101) beş, Emînüddeve İbnü't-Tilmîz (ö.1165) on bir, Yahya b. İsa b. Ali b. Cezle (ö.1231) on, toplam yüz altmış dokuz eser sahibi olan Abdullatif el-Bağdâdî (ö.1231) elli üç, Ali b. İsa el-Kehhâl (ö. 1039) dört, Mühezzebüddîh Abdürrahim b. Ali ed-Dahvar (ö.1230) dokuz, Reşîduddîn es-Sûrî (ö.1241) iki, Bedruddîn el-Bealbekî (ö.1276) beş, İbnü'n-Nefis (ö.1276) yirmi yedi ve İbn Ebî Useybia (ö.1270) üç eseriyle İslâm tıbbına önemli katkı sağlamışlardır. Abbasîler dönemde sonuna kadar İslâm âleminde tıpla ilgili bin dolayında eser yazılmıştır.¹⁵²

XI. yüzyılda Afrikalı Constantinus'un yaptığı tercüme -bu tercümeleri önce kendi eseri gibi göstermiştir ama daha sonra çeviri olduğu anlaşılmıştır- İslâm tıbbının tanınmaya başlamasını sağlamıştır. Bu ise Avrupa için gerçek manada bir devrim olmuştur.¹⁵³

XII. ve XIII. yüzyılda İslâm âleminde tıp bilgisinin zirve noktasında iken, doğudan batıya ilerleyen Moğol istilası ve Moğolların bu tür zanaat, sanat ve ilim adamlarını kendi memleketlerine götürmesi, bunların akabinde Çin'e ulaşan tıp âlimlerinin doğuya etkisi Çin'de tıp ilminin pozitif yönde gelişmesine ve dönüşümüne sebep olmuştur. Hatta bazı Çin reçetelerinde Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeler bulunmaktadır.¹⁵⁴

2. Memlûkler Devrine Kadar Mısır ve Suriye'de Tıbbî Faaliyetler

2.1 Tolunoğulları Dönemi

Tolunoğulları, Abbasilerin siyasî ve sosyal anlamda gerileme yaşadıkları 875 yılında Mısır'da kurulmuştur. Ardından hâkimiyetine Suriye, Filistin, Tarsus¹⁵⁵ gibi yerleri dâhil ederek sınırlarını Berka'dan Fırat Nehri'ne kadar genişletmiştir. Devletin kurucusu Ahmed bin Tolun'un babası, Buharalı Tolun'dur ve Türk'tür.¹⁵⁶ 815 ve 816 yıllarında, Buhara Emiri tarafından Abbasilere bağlanmış ve halifeliğin Türklerden kurduğu orduya 818 yılında katılmıştır. Orduda hızla yükselmiş ve önemli komutanlar arasına girmiştir. Tolun'un oğlu olan Tolunoğulları'nın kurucusu Ahmed bin

---

¹⁵² Bakkal, s.19 vd.

¹⁵³ Maria Conforti, 'Afrikalı Constantinus ve Arap Tıbbına Batıdan Gelen Tepki', *Orta çağ Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, (editör Umberto Eco), (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Basım Yayım, İstanbul 2017, C.II, s.346

¹⁵⁴ Leigh, s.12; Ayrıca bkz. David Waines, *Food Culture and Health in Pre-Modern Islamic Societies*, s.216; Çin ile Müslümanlar arasında iki ana iletişim kanalı vardı. Biri İpek Yolu diğeri Okyanus İpek Yolu idi. Bu yollar Çin ile birlikte Hint ve Perslileri birbirine bağlamakta ve karşılıklı iletişimine sebep olmaktadır. Okyanus İpek yolu özellikle bitkisel ilaçlar ve tıbbî bilginin her iki taraf için hizmet etmesini sağlıyordu.

¹⁵⁵ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, C.XI, s.81

¹⁵⁶ İbn Kesir, C.XI, s.93

Tolun(ö.884) ise 20 Eylül 835 tarihinde Bağdat'ta doğmuştur.¹⁵⁷ Ahmed, babası gibi halife ordusunda vazife almıştır. Ahmed bin Tolun'un üvey babası Bayık Bey, halifeyi bir suikasttan kurtardığı için Mısır valisi olmuştur. Ahmed bin Tolun 868 yılında bu göreve atanmıştır.¹⁵⁸ Valiliği süresince halife Mutemid ile arası açılmış ve 875 yılında Mısır'da hâkimiyet kurarak bağımsız bir devlet kurmuştur.¹⁵⁹

Bu dönemim İslâm tıp tarihi açısından en ayırt edici özelliği Ahmed b. Tolun'un Kahire'deki imarları ve bu imarların devamlılığını sağlaması için vakıflar kurması ve bunun daha sonra kurulacak vakıflara ve hastanelere örnek teşkil etmesidir. Abbasi döneminin beşinci hastanesi Halife I. Mütevekkil (847-861) döneminde Ferganalı bir aileden gelen Türk kumandanlarından Feth İbn Hakan tarafından Kahire'de, altıncı hastanesi Tolunoğulların'dan Ahmed İbn Tolun tarafından yine Kahire'de 872-874 tarihleri arasında kurulmuştur.¹⁶⁰ Bir kısım yönleri ile daha önceki hastanelerden farklılıklar gösteren Tolunoğlu Hastanesi inşa edilirken hastaneden başka erkek ve kadınlara özel ayrı hamam inşa ettirilmiştir. Zengin kütüphanenin de bulunduğu hastanede, koşuşlar farklı hastalıklara göre ayrılmış ve akıl hastalıkları için ayrı bir alan oluşturulmuştur.¹⁶¹ Tedavinin ve ilacın ücretsiz olduğu hastanede, hastaların, hastaneye kabul edilmeden önce giysilerini ve değerli eşyalarını çıkartılması istenerek, bazı istenmeyen maddelerin veya mikropların dışarıdan girmesi engelleniyordu.¹⁶²

Bu hastanenin ayırt edici bir başka özelliği, giderlerinin karşılanması için bir vakfa bağlanmasıdır.¹⁶³ Vakfa bağlı binalardan alınan gelirlerle hastanenin devamlı hizmet vermesi amaçlanmıştır. Sonuç olarak vakıf, bütün İslâm toplumlarında önemsenen bir kurum haline gelmiştir. Tolunoğlu Ahmed, bir mecnundan fena bir muamele görünceye kadar her hafta cuma günü bu hastaneyi bizzat ziyaret ederdi. Mecnunun fena muamelesine hedef olunca ziyaretlerini kesmiştir.¹⁶⁴

---

¹⁵⁷ İbn Kesir, C.XI, s.93

¹⁵⁸ İbn Kesir, C.XI, s.46

¹⁵⁹ Nadir Özkuyumcu, 'Tolunoğulları', *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.V, s.16

¹⁶⁰ Esin Kâhya, Hüseyin Gazi Topdemir, 'İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim', *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.V, s.1111

¹⁶¹ Eşref Buharalı, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlüklerde Sağlık Hizmetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25, 2006, s.30

¹⁶² Zekeriya Kitapçı, *Matematik tıp Eczacılık ve Astronominin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, (2. Baskı), Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2016, s.114

¹⁶³ Nadir Özkuyumcu, 'Tolunoğulları', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C.XXXI, s.233 vd.

¹⁶⁴ Corcî Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, C.II, s.152

Hastanenin dikkat çekici diğerk bir özelliği ise bir acil servis hizmeti veren bölümü ve yanındaki eczanedir. Her cuma bir tabip burada ücretsiz muayene yapmaktaydı.¹⁶⁵

2.2 İhşidîler Dönemi

Tolunoğulları'ndan sonra Mısır'da hüküm süren diğerk bir Türk devleti İhşidîlerdir. Abbasiler döneminde ortaya çıkan merkezî otoritenin zayıflaması ile Mısır'da müstakil bir devlet olarak ortaya çıkmışlardır.

Muhammed bin Togaç, Mısır'da görev yapmıştır. Buradan Şam bölgesine dönerken hacıların yollarını kesmekte olan Karmatiler ile savaşmış ve onları yenilgiye uğratmıştır.¹⁶⁶ Bu başarısının ardından halife, Muhammed bin Togaç'ı 928'de Remle, 930'da Suriye valisi olarak atanmıştır.¹⁶⁷ Akabinde gösterdiği başarılarından sonra halifenin emri ile Mısır valiliğine yetkileri genişletilerek atanmıştır. Bu dönemde Abbasilerin otoritesi zayıflamış olsa da ismen varlıklarını sürdürmekte idiler. Bu otorite boşluğundan yararlanarak görevinden azledilmek istemeyen eski vali ile Muhammed bin Togaç savaşmıştır. Muhammed bin Togaç, savaşı kazandıktan sonra 27 Ağustos 935'te Mısır valiliği görevine atanmıştır.¹⁶⁸ Muhammed bin Togaç, Mısır valiliği sırasında Abbasî halifesi adına hutbe okutmuş olsa da bağımsız olarak hareket etmiştir.

Tolunoğulları dönemine ait olan Bîmâristânü't-Tûlûnî'den ayırt edilmesi için Bîmâristânü'l-Esfel denilen hastane onun zamanında kurulmuştur.¹⁶⁹ Yine bu dönemde Fustat'da çok büyük bir hastane daha yaptırmıştır. Burada deliler ve yerli halka ücretsiz sağlık hizmeti verilmiştir.¹⁷⁰

İhşidîler dönemi kısa olmasına rağmen ilim konusunda çalışmalar gerçekleşmiştir. Ebu'r-Reca Muhammed el-Asvânî (ö.946) ve Said b. el-Bitrîk (ö.939) tıp ve cedel sahalarında eserler yazmışlardır.¹⁷¹

2.3 Fâtımîler Dönemi

---

¹⁶⁵ Kâhya, s.1111 vd.

¹⁶⁶ İbn Kesir, C.XI, s.318

¹⁶⁷ İbn Kesir, C.XI, s.322

¹⁶⁸ İbn Kesir, C.XI, s.321

¹⁶⁹ Ahmet Ağırakça, 'İhşidîler', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXI, s.552 vd.

¹⁷⁰ Kitapçı, s.115

¹⁷¹ Kazım Yaşar Koprıman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, C.VI, s.219

Fâtımîler, köken olarak kendi neseplerini Hz. Peygamberin kızı Fâtıma'ya dayandırmışlardır. Devlet ve hanedan, adını buradan almıştır.¹⁷² Mezhep olarak da İsmâîlîyye kolunu kabul etmişlerdir.¹⁷³ 909 yılında Tunus'a bağlı İfrikîyye'de ortaya çıkmışlar ve ilk siyasî teşekküllerini burada kurmuşlardır. Ardından da 969 yılında Mısır'ı ele geçirerek hâkimiyet sahasını Mısır ve Suriye'ye kadar genişletmişlerdir. Bundan sonra İsmâîlîyye mezhebini yaymak ve İslâm hilafetini tek çatı altında toplamak amacıyla yönünü doğuya yani Bağdat'a çevirmişlerdir.¹⁷⁴

1171 yılında Eyyûbîler'in kurulmasına ve Fâtımî hâkimiyetinin son bulmasına kadar Mısır özellikle aklî ilimlerde ve kütüphanecilik alanlarında önemli gelişmeler göstermiştir.

El-Hâkim(ö.1021) döneminde Kahire'de bir Dâru'l-Hikme inşa ettirmiştir. Bu müessesenin kuruluş amacı İsmâîlî-Şîî ilâhiyatını öğretmek idi. Öğretim programına tıp ve astronomi de dâhil edilmiştir.¹⁷⁵

Tıp el yazma eserleri arasında İbn Butlan'ın(ö.1066) yazdığı *Da'vetü'l-eṭṭibâ*, dönemin tıp anlayışındaki yanlışları ve pratikteki aksaklıkları eleştirmekte ve ele aldığı meselelere hekimlik ahlâkı açısından bakmaktadır¹⁷⁶; ayrıca XI. yüzyılda tıbbî bir merkez olarak Kahire ve Şam'ın üstünlüğünü yansıtmaktadır.¹⁷⁷ Ali b. Rıdvân (ö.1068?), dönemin ünlü hekim ve filozofudur. O, disiplinli bir tabiptir ve huysuz bir kişi olmasına rağmen tıp eğitiminde öğretmen olarak çok iyi olduğu söylenmektedir. İdeal bir hekim hakkında eser yazmıştır. Kendisi İskenderiye ekolünden yetişmiş tabipleri Hipokrat ve Galen'i eleştirmediği için burada yetişmiş tıp adamlarını yetersiz görmüştür.¹⁷⁸

Bunun dışında, Ebû Yakub. Süleyman el-İsrailî (ö.932'den önce), Ebû Ca'fer İbnü'l- Cezzâr (ö.979), Ebû Sehl Dunaş b. Temîm ha-Bavlî, Musa b. El'âzâr, Ebû'l-İmrân Musa b. Ya'kub, el-Hakîr en-Nafi, Avraham ha-Kohen b. Yitshak, Ebû'l-Fadl Mevorah (Mübârek) b. Sa'diya, Tabip Moşe, Efrayim ben Zaffân (ö.1115'ten sonra), Selâme b.

¹⁷² Eymen Fuâd Seyyid, 'Fâtımîler', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C.XII, s.237

¹⁷³ Aydın Çelik, 'Fatımîler Devleti'nin Kuruluşu', *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XV, S.II, s.442

¹⁷⁴ Çelik, s.451

¹⁷⁵ Will Durant, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Kervan Kitapçılık, İstanbul, s.179

¹⁷⁶ Esin Kâhya, 'İbn Butlan', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XIX, s.382 vd.

¹⁷⁷ Richard Yeomans, *The Art and Architecture of Islamic Cairo*, (1. Baskı), Garnet Publishing, İngiltere 2006, s.190

¹⁷⁸ Esin Kâhya, "İbn Rıdvân, Ali", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XX, s.250 vd.

Rahamûn (ö.1116'dan sonra), Mübarek b. Selâme b. Rahamûn, Fatımîler döneminin önemli tıp âlimleridir.¹⁷⁹

2.4 Eyyûbîler Dönemi

Memlûk hâkimiyetinden önce Mısır ve Suriye'de hüküm süren son devlet Eyyûbîler'dir. Memlûkler bu devletten sadece topraklarını devralmamış aynı zamanda Eyyûbî devlet teşkilatı ve ilim mirasını da bünyesine katmıştır.

1171 ve 1450 (bazı kaynaklarda 1462 yılı verilmektedir. Bunun sebebi Memlûk devri başladığı zaman Suriye ve bazı yerlerde bağımsız Eyyûbî meliklerinin bulunmasıdır) yılları arasında Mısır, Hicaz, Yemen, Kuzey Afrika ve Suriye'de hüküm süren Türk devletidir. Eyyûbîler devri, İslâm tarihinde, tıbbın ve tıp eğitiminin en çok ilgi ve revaç gördüğü devirlerden biridir.¹⁸⁰ Bu dönemde yetişen tabipler ve hekimler Memlûkler döneminde tıp ilminin zirveye ulaşmasını sağlamıştır.

Nureddin Zengî'nin(1146-1174) Şam'da ve Selâhaddin Eyyûbî'nin(1171-1193) Fustat'da kurduğu hastaneler orta çağ İslâm toplumunun gelişmesinin birer nişanesi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca çoğunlukla Hristiyan manastır geleneği ile ilişkisi, yani taklidi, atfedilmesine rağmen, zayıf ve kalitesiz Hristiyan geleneğinin -ki sağlam deliller hâlâ yoktur- çok üzerinde sağlık hizmeti sunmaktadır. Bununla beraber bahsedilen hastaneler İslâm'da yepyeni bir geleneği de başlatmışlardır.¹⁸¹

İslâm tarihinde tıp öğretimi yapan ilk medrese bu dönemde Reîsületıbbâ Mühezzebüddin ed-Dahvâr (ö.1230) tarafından inşa ettirilmiştir.¹⁸² Tıp gibi pratik ilimler özellikle hastanelerde ve tıp medreselerinde uygulanmıştır. Hastanelerde görülen uygulamalarla eğitime destek veriliyordu. Bu devirde tıp öğretiminde pratik çok gelişmişti. Tabip ve öğrenciler toplu olduğu halde hastaları ziyaret ederlerdi ve hastaların durumları ile ilgili konsültasyon (tanı) yaparlardı.¹⁸³ Bu medrese Şam'da 1417 yılına kadar ayakta kalmıştır.¹⁸⁴

---

¹⁷⁹ Nur Aslantaş, *Abbasiler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2007, s.164 vd.

¹⁸⁰ Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler Devrinde Tıp Eğitimi", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1995, C.IX, s.221

¹⁸¹ Waines, s.212

¹⁸² Ramazan Şeşen, 'Eyyûbîler', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XII, s.24 vd.

¹⁸³ Şeşen, 'Eyyûbîler', s. 25

¹⁸⁴ Waines, s.213

Bu dönemde yaşıyan İbn Baytar(ö.1248), Müslümanları tabiatla ve bitkilerin bilimsel olarak incelenmesiyle tanıştırdı. İbn Baytar, seferleri sırasında bitkilerle ilgili pek çok bilimsel araştırma ve çalışmalar yaptı. İbn Ebû Useybia'nın naklettiğine göre yine bu dönemde yaşamış olan botanikçi ve hekim İbnü's-Sûrî(ö.1242)¹⁸⁵, hocasıyla birlikte Şam'ın etrafındaki bütün bölgeleri dolaşıp buralardaki bitkiler hakkında incelemeler yapmıştı.¹⁸⁶

---

¹⁸⁵ Ayşegül Demirhan Erdemir, 'İbnü's-Sûrî', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXI, s.211

¹⁸⁶ Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Karname-i İslâm İslâm Medeniyeti Mucizesi*, (çev. Abuzer Dişkaya), (1. Baskı), Ağaç Kitapevi, İstanbul 2009, s.92

İKİNCİ BÖLÜM

1. Bahrî Memlûkler Döneminde Tıp (1250-1382)

1.1 Memlûk Türk Devleti'nin Kuruluşu

Memlûkler (1250-1517), iki buçuk asır boyunca Mısır, Şam¹⁸⁷ ve Hicaz bölgelerinde hüküm süren bir Türk devletidir. Memlûk kelimesi savaşlarda esir düşen ya da tüccarlardan satın alınan beyaz köle anlamındadır. Fatımîler ve Eyyûbiler savaşlarda esir alarak ya da satın aldıkları köleleri askerî eğitimden geçirerek devlet hizmetine almışlar ve zamanla bu askerler ordu komutanlığı ve emirliğe kadar yükselerek idareyi ele geçirerek Memlûkler diye anılan bu devleti kurmuşlardır.¹⁸⁸ Bu devlet, yönetimde hâkim olan grubun yetiştigi kışlaya göre Bahrî¹⁸⁹ (1250-1382) ve Burcî¹⁹⁰ (1382-1517) Memlûkler şeklinde iki döneme ayrılır. Bahrî Memlûkler dönemi adı verilen ilk dönem, başta idarî ve askerî yapı olmak üzere devlet teşkilatlanmasının şekillendiği devreyi teşkil eder. Bunu takip eden ikinci dönemde, devletin kuruluşunda ortaya çıkan müesseselerdeki önemli değişimlere şahit olmak mümkündür.¹⁹¹

Memlûkler, devletin idarî yapılanmasında Selçuklu'yu esas alan Eyyûbîler'den etkilenmişlerdir.¹⁹² Bununla birlikte onların Eyyûbîler'den devraldıkları yapıyı daha da geliştirdiklerini söylemek gerekir. Memlûkler, kuruluş yıllarındaki önemli askerî başarılarını, devlet teşkilatının oluşturulması ve geliştirilmesine de yansıtılmışlardır. Büyük ölçüde Eyyûbî mirası üzerine kurdukları devletlerinde kendilerine has bazı müesseseler de ihdas etmişlerdir.¹⁹³ Bu anlamda Memlûkler, Türk tarihinde müesseseleşme bakımından Osmanlılar'dan sonra ayrı bir yere sahiptir.

---

¹⁸⁷ Ortaçağ'da Bilâdüşşam, Suriye, Filistin, Lübnan, Ürdün ve kısmen Malatya'ya kadar Güney Anadolu bölgesinin en önemli merkezlerinden biridir. O dönemde Dımaşk ve Dımaşkuşşam olarak da bilinmektedir. Bkz. Cengiz Tomar, 'Şam', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, C.XXXVIII, s.320 vd.

¹⁸⁸ Kazım Yaşar Koparman, Mısır Memlûkleri Tarihi, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s.2; Abdulhalik Bakır, 'Ortaçağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları', *Belleten 81*, 2017, s.723 vd.; Büyük Kültür Ansiklopedisi, "Memlûkler", Başkent Yayınları, Ankara 1984, C.VIII, s.3168

¹⁸⁹ İsmail Yiğit, Memlûkler, Kayhan Yay., İstanbul 2015, s.23; Kazım Yaşar Koparman, 'Bahriyye', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C.IV, s.512 vd

¹⁹⁰ Yiğit, Memlûkler, s.95; Kazım Yaşar Koparman, 'Burciyye', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.VI, s.419 vd

¹⁹¹ Yiğit, Memlûkler, s.181 vd.

¹⁹² İsmail Yiğit, 'Memlûkler', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXIX, s.93 vd

¹⁹³ Yiğit, s.94

İslâm dünyasında büyük kargaşaların yaşandığı bir dönemde ortaya çıkan Memlûkler, siyasî ve askerî başarıların yanı sıra ilmin gelişmesine de önemli katkılar sunmuşlardır. Özellikle İslâm dünyasına yönelen Moğol saldırısını durdurmaları ve sonrasında Haçlı seferleri karşısında elde ettikleri askerî başarılar onlara İslâm dünyasında haklı bir şöhret kazandırmıştır. Bu durum doğudan ve batıdan pek çok âlimin Mısır ve Şam'a rağbet göstermesine neden olmuştur. Öte yandan Memlûk sultanlarının bu ilim adamlarını himaye etmeleri ve kurdukları müesseselerle onlara imkân tanımaları, bu coğrafyada ilmî hareketin ilerlemesine büyük katkı sağlamıştır. Böylece Memlûk idaresi altında bulunan Mısır ve Şam, kısa sürede İslâm dünyasının en önemli kültür merkezleri haline gelmiştir.¹⁹⁴

Çeşitli sahalarda pek çok âlimin yetiştiği Memlûkler döneminde çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Dinî ilimlerin yanı sıra müspet ilimlere de önem veren Memlûkler, sadece tıp öğretiminin yapıldığı ihtisas medreseleri ve çok sayıda hastane inşa etmişlerdir.¹⁹⁵ Bunların çoğunu eğitim-öğretimin yanı sıra sağlık hizmetlerinin de birlikte yürütüldüğü kurumlar olarak anlamak gerekir.

1.2 Bahrî Memlûkler'de Tıbbî Çalışmalar

Memlûkler kuruluşunda karşılaştığı askerî mücadelenin ardından her büyük devlet gibi ilim ve sanat alanında çalışmalara başlamışlardır. Böylece siyasî ve askerî alanda gösterdikleri başarıları ilmî ve sanatsal alanda da gösterebilmişlerdir. Haçlı ve Moğol istilalarına karşı güvenli liman olması, ilme verilen önem sayesinde ve ilmî çalışmalar için gösterilen yoğun imar faaliyetleri ile Memlûkler döneminde özellikle tıp alanında çok sayıda önemli tabipler ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde Mısır ve Şam önemli tıp merkezleri haline gelmiştir.

Osmanlı tarihini araştıranlar bahsi geçen imparatorluk için yaptığı vakıfların sayısından ötürü 'Vakıflar İmparatorluğu' demektedir. Bu Osmanlı için doğru olmakla birlikte Memlûkler için de fazlasıyla geçerli bir realitedir. Nitekim Memlûk Devleti, Mısır ve Suriye'de Osmanlı'ya nazaran daha kısa süreli bir hâkimiyet sürmüş olmasına rağmen daha fazla vakıf ve hayır kurumları ihdas etmiştir.¹⁹⁶ Ayrıca Kahire şehri bu dönemde

---

¹⁹⁴ Özyurt, s.44

¹⁹⁵ Hatim Mahamid, 'Waqf and madrasas in late medieval Syria', *Educational Research and Reviews*, Vol. 8(10), ss. 602-612, 23 Mayıs, 2013, s.603

¹⁹⁶ Memlûk vakıflarına genel olarak bakıldığı zaman Memlûk elitlerinin ve sultanların, mallarının ve gelirlerinin çoğunu vakıf kurumlarına vakfettikleri görülmektedir. Öyle ki bu durum sultanları ve hazinelerinin gelirlerini ciddi bir şekilde etkilemiştir.

ilim ve eğitim merkezi olarak kalan son şehirlerdendir. Bunun bir nedeni, Mısır'ın binlerce yıldan beri medeniyetlerin beşiği olmasından ileri gelmektedir. İkinci olarak, azatlı olan Türk beylerin, arkalarında bırakacakları servetlerine sultanların el uzatarak mirasçılara bir şey bırakamama düşüncesiyle, servetlerinin kaybolup gitmesinden endişe ederek bunları vakfetmek zorunda kalmış olmalarıdır. Son olarak, Türklerin hayır ve hayratı seven, iş ve maksatlarında ecir ve sevap arayan insanlar olmalarıdır.¹⁹⁷

Bahrî Memlûkler döneminde ilk dikkat çekici faaliyet Kahire'de kurulan hastanedir. Sultan Baybars (1260-1277) zamanında Kalâvun, Şam bölgesine akınlar düzenlediği sırada 1276 yılında şiddetli bir kulunç hastalığına yakalanmıştır.¹⁹⁸ Tabipler Şam'da bulunan Nureddin hastanesinden (Nuristan)¹⁹⁹ tedarik ettikleri eczalar ile onu tedavi etmişlerdir. Kalâvun iyileştikten sonra bu hastaneyi ziyaret etmiş ve buraya hayran kalmıştır. Allah ona hükümdarlığı nasip ettiği takdirde benzer bir hastaneyi Kahire'de yaptıracağına dair adakta bulunmuştur.²⁰⁰ Sultanı hastane yapımına sevk eden diğer etkenin Kahire'yi İslâm'ın yeni başkenti yapma hedefi olabilir. Nitekim İslâm dünyasının önemli merkezlerinden Bağdat, bir süre önce Moğollar tarafından istila edilmiş; Abbâsî hilafeti makamı Memlûk Sultanı Baybars tarafından 1261'de Kahire'de yeniden ihdas edilmişti.²⁰¹ Bu, Kahire'nin İslâm dünyasının yeni başkenti olma yolundaki ilk adımıydı. Böylece hilafetin yeni merkezi Kahire oldu.

Memlûklerin selefi Eyyûbîler döneminde ise Şam kültür ve ilim merkeziydi. Bağdat'ta Adudî hastanesi, Dimaşk'ta Nûreddin Zengî hastanesi bulunmaktaydı. Bu sebeple Kalâvun, Kahire'de eşsiz bir hastane yaptırarak, bunu siyasî güç unsuru olarak kullanılabilirdi. Bu yapının çok kısa sürede bitirilmesi Kalâvun'un güç ve itibarını

Vakıf sahipleri, vakfiyelerde bunu Kur'an ve hadisten gelen emir ve tavsiyeler üzerine inşa ettiklerini belirtirlerdi. Memlûklerdeki durum aslında Memlûk askeri yapısı ve İslâm vakıf işlerinin kaideleri ile ilgilidir. İslâm toplumunda kişiler arasındaki hukuk Kur'an'ın emirleri ve hadisin öğütlerinin öngördüğü toplumsal mukavele ile belirlenir. Buna şeriat hükümleri de denir. Alınacak karar ve hükümler ya bu mukaveleden doğan, çıkan karar ile verilir ya da alınan karar bu mukaveleye uydurulurdu. Bunun dışındaki hiçbir hüküm meşru sayılmazdı. Köle statüsüne sahip bir Memlûk, yaşarken efendisinin isteği ile veya öldükten sonra mirası efendisine kalırdı. Mallarının evlatlarına veya hısımlarına kalmasını isteyen Memlûkler, vakıf kurumları ile bu köle hukukundan kurtulmak istemişlerdir. Nitekim vakıf fihhına göre vakıf mallarına zorla el koyulamaz; fakat bu mallar, miras bırakılabilirdi. Bkz. Ahmed Ragab, *The Medieval Islamic Hospital*, (1.Baskı), Cambridge University Press, USA 2015

¹⁹⁷ İbn Haldun, C.II, s.454

¹⁹⁸ Yiğit, s.53

¹⁹⁹ Kalâvun tahta geçtikten sonra bu hastaneyi restore ettirmiştir. Ahmed Ragab, *The Medieval Islamic Hospital*, (1.Baskı), Cambridge University Press, USA 2015, s.107

²⁰⁰ Ragab, s.95

²⁰¹ Hakkı Dursun Yıldız, 'Melik ez-Zâhir Rükneddin Baybars el-Bundukdarî (1260-1277)', *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, C.VI, s.458

göstermesi bakımından da önemlidir. Ayrıca sultan bu sayede hatırasını unutulmaz hale getirmeyi başarmıştır.²⁰²

Kalâvun sultan olunca hastane, kubbe (türbe) ve medreseden oluşan kısımları için 1283 tarihinde Eyyûbî hanedanına mensup Munise Hatun'a ait Kutbîyye Kasrı'nı Zümrüt Kasrı ile bir miktar para karşılığında istimlak ederek tesislerin yapılması için veziri Alameddin Sancar'ı görevlendirmiştir.²⁰³ Vezir Sancar, Kutbîyye, Kasrı'nın büyük salonu ve dört eyvanının bulunduğu şadırvanlara dokunmadan 1284 tarihinde büyük şenliklerle inşaatını başlatmış ve yoğun bir çaba neticesinde tesisi iki ay gibi kısa bir sürede tamamlamıştır.²⁰⁴ Kahire'nin en işlek caddesi olan el-Mu'izz sokağında bulunan bu mimarî şaheser²⁰⁵, bugün bile Kahire'nin en dikkat çekici yapısıdır.²⁰⁶ Bu hastaneye Sultan Kalâvun'un el-Mansûr lakabına atfen Büyük Mansûrî Hastanesi (el-Bimâristânü'l Kebîr el-Mansûrî) adı verilmiştir.²⁰⁷ Daha sonra Kalâvun tarafından yapıya bir hamam eklenmiştir. Bimaristanın gizli kapısına bitişik olarak inşa edilen yapı, sonraki dönemlerde Kahire'nin en ünlü hamamı olmuştur.²⁰⁸

Sultan Kalâvun hastanenin açılış törenine kendisi de katılmıştır. Törene komutanları, kadılar ve âlimlerle birlikte gelerek kendisine ayrılan makamda oturduktan sonra hastanenin şifalı içeceklerinden bir kadeh içmiş; *"Burasını benim gibilere ve benden aşağıda olanlara, meliklere ve askerlere, küçük ve büyük komutanlara, küçüklere ve büyüklere, kadınlara ve erkeklere, hür ve kölelere vakfettim"* demiştir.²⁰⁹

Kalâvun hastanesinin sınıf gözetmeksizin bütün hastalara hizmet verdiği vakfiyesinde açıkça zikredilmiştir. Nitekim hastanenin kadın-erkek, zengin-fakir, yerli-yabancı, genç-ihiyar-çocuk, yoğun bakım ya da ayakta tedavi gören hasta ayrımı

---

²⁰² Ragab, s.45 vd.; Northrup, s.125; Yalçın, s.331

²⁰³ Ragab, kasrın satın alınması ile ilgili Makrizî'den naklen İslâmî kaidelere uyulmadığını, Munise Hatun'a ait yerin zorla satın alındığını ve Sultanın, istimlakı meşrulaştırmak için dönemin fıkıhçılara danıştığını aktarmaktadır. Bkz. Ragab, s.101 vd.

²⁰⁴ Linda S. Northrup, "Qalawun's Patronage Of The Medical Sciences in Thirteenth-Century Egypt", *Mamlûk Studies Review Vol. 5*, 2001, s.122

²⁰⁵ Memlûk mimarisinin amaçları arasında hükümdarın iktidarını sağlamlaştırma çabası da vardır. Sultan, askerî gücün yanında dinî kurumların da desteğine ihtiyaç duyardı. Âdeta bu muazzam yapı sultanın asaletini tasdik ediyordu. Bkz. Yehusha, s.5

²⁰⁶ Yeomans, s.132

²⁰⁷ Eşref Buharalı, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlûklerde Sağlık Hizmetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25, 2006, s.32

²⁰⁸ Amalia Levanoni, 'Water Supply in Medieval Middle Eastern Cities: The Case of Cairo', *Al-Masaq, Vol. 20*, No. 2, September 2008, s.192

²⁰⁹ Buharalı, s.33; Teorikte vakıf, ihtiyaç sahibinin hayrına ve faydasına hizmet etmekle beraber, pratikte Memlûk elitlerine daha fazla hizmet etmiştir. Sonuçta biri tedavi olurken diğeri sultan olmuştur. (Yazar)

olmaksızın Müslüman hastalara hizmet verdiği vakfiyesinde belirtilmiştir. Müslüman olmayanların bu hastanede tedavi göremeyeceği kesin bir şekilde belirtilmiştir.²¹⁰ Hastanede yatan hastaların bakımına engel olamayacak şekilde evlerde yatan yoksul hastalara da bakılıyor, vizite hizmeti ile birlikte ilaçları da veriliyordu.²¹¹ Hastanede vefat edenlerin yıkanması, kefenlenmesi, ceset ve kefenlerine sürülen kokular ve mezar kazıcıların ücreti yine vakıf tarafından karşılanmaktaydı. Evlerinde ölen yoksul hastaların da cenaze masrafları bu vakıf tarafından ödeniyordu.²¹²

İki bölümden müteşekkil olan hastanenin bir bölümü erkeklere diğer bölümü ise kadınlara ayrılmıştı. Bu bölümler de dâhiliye, cerrâhiyye, göz hastalıkları ve ortopedi şeklinde taksim edilmişti. Dâhiliye de ateşli hastalıklar, ruh ve sinir hastalıkları, enfeksiyon ve ishal hastalıkları şeklinde alt dallara ayrılmıştı. Bu kısımlarda bir, iki ya da üç hekim görevliydi. Bunlar arasında en kıdemlisine ‘reîs’ unvanı verilirdi. Reîsülkakhhâln, göz hekimlerinin salahiyetinden, reîsülcerrâhîn cerrahların salahiyetinden sorumlu iken, reîsületıbbâ ise hastanedeki bütün hekimlerin salahiyetinden sorumluydu, yani başhekimdi.²¹³ Bu bilgilerden hareketle muhtelif sahalarda uzmanlaşmış çok sayıda hekimin Kalâvun hastanesinde istihdam edildiği ve bu hekimlerin alanlarında uzman olmalarına önem verildiği anlaşılmaktadır.²¹⁴ Abbasîler döneminden beri olagelen bu makam, hekimler arasından seçilmekteydi.²¹⁵ İlk dönemlerde Mısır ve Şam için tek bir ‘reisületıbbâ’ var iken, ilerleyen dönemlerde ayrı ayrı atama yapılmıştır.²¹⁶

Hastanenin işleyişi ve hizmetlerinin aksamadan yürütülmesi için vakfiyede en önemli rol ‘nâzır’ adı verilen görevliye tevdi edilmiştir.²¹⁷ Onun sorumluluk alanı aynı zamanda hastanenin sunduğu hizmetler hakkında da bilgi vermektedir. Bu nedenle vakfiyede nâzırın görev ve sorumlulukları detaylıca açıklanmıştır. Vakfiyeye göre nâzır, vakfa ait gayrimenkulleri dilediğine kendisi ya da nâibi aracılığıyla üç yıllığına piyasa

---

²¹⁰ Yalçın, s.331;

²¹¹ Buharalı, s.33 vd.; Ragab, s.118

²¹² Buharalı, s.34; Ragab, s.141 vd.

²¹³ Yalçın, s.332 vd.; Ragab 118 vd.

²¹⁴ Bu duruma muhalif olaylar da yaşanmakta idi. Örneğin, bazı saray hekimleri Kalâvun veya diğer vakıf hastanelerinde çalışmayı reddetmiştir. Bunun saray hekimliği maaşının ve prestijinin daha fazla olmasından kaynaklandığı zannedilmektedir. Bkz. Ragab, s.122-128

²¹⁵ Mehmet Fatih Yalçın, ‘‘Bahri Memlûkler Döneminde Reîsületıbbâlık (648-784/1250-1382)’’, *Marife*, K15 2015, 15/2, s.286

²¹⁶ Yalçın, s.289

²¹⁷ Ragab, s.117 vd.

değerine göre kiraya verebilirdi. Ancak güvenilmeyen, hüküm giymiş kişilere kiraya veremezdi. İfrat ve tefritten kaçınarak hastanenin her türlü ihtiyacını, bakım ve onarımı da dâhil karşılamakla yükümlüydü. Hastane çalışanlarının maaşlarını günün şartlarına göre tespit eder ve ödenmesini sağlardı. Bu vakıfta Yahudi ve Hıristiyan hekim ya da herhangi bir kademede görevli çalıştırılmasına izin veremezdi. Çalışacak kişilerin Müslüman, güvenilir ve yazı yazmayı bilen kişiler olması gerekirdi. Nâzırın zikredilen bu görevleri, hastanenin kira gelirlerinin nerelerden sağlandığı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca hastanenin fizikî ve teknik şartlarının yerine getirilmesi, hastanede hekim yahut daha alt kademelerde gayrimüslim birinin istihdam edilmemesi ve bütün görevlilerin maaşlarının ödenmesinin nâzırın sorumluluğunda olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla hastanenin işleyişine dair nâzırın uhdesinde olan roller kapsamlı olarak ortaya konmaktadır.²¹⁸

Nâzır, ayrıca ilaçların yapımından, içeriğinden ve hastaya ulaşmasından sorumlu idi.²¹⁹ Nâzırın ilaç hazırlama, stoklama ve tedarik kısmına en güvenilir kişiyi koyması şarttı. Bu zorunlu olarak yapılıyordu.²²⁰ Panzehirler genellikle yılan kanından yapılırdı.²²¹

Nâzır sadece hastane sakinlerinin medikal ihtiyaçlarından sorumlu kişi değildi. Aynı zamanda ondan Kahire'deki fakir ve muhtaç (evde bakıma muhtaç veya evde vefat eden kişinin defin işlemleri için) kişilerden de sorumlu idi.²²²

El-Dîhvar, *Takdimatü'l- Ma'rife* adlı kitabında bimaristanların ilk görevini ilaç yapımında kullanılan hammaddeyi hazır bulundurmak ve bazı yapımı zor ve zahmetli ilaçları stoklamak olarak belirtmiştir.²²³ Bu eser daha sonra kurulan bimaristanlar için referans kitabı olmuştur. Yine el- Sadid İbn Ebi el-Bayan (d.1161) tarafından yazılan ve derleme eser olan *el-Dusturü'l-Bimaristan*, Mısır ve diğer coğrafyalarda bulunan bimaristanların eczacılık alanında başvurdukları temel eser olmuştur.²²⁴

Vakfiye'ye göre Mansurî hastanesinin ihtiyaçlarının karşılanması ve bunun devamlılığı nâzırın birinci önceliği idi. Bunun için doktorlar, önemli sorumluluklara sahipti. Eczacılar, hastanede ve şehirlerde az bulunduğundan yukarıda bahsedilen

---

²¹⁸ Ragab, s.120 vd.; Yalçın, s.332

²¹⁹ Leigh, s.8

²²⁰ Leigh, s.8

²²¹ Kayıtbay zamanında bu işlem sultan tarafından merak edilmiş ve doktordan ziyade yılan terbiyecisi tarafından sultana arz edilmiştir; Leigh, s.8

²²² Leigh, s.8 vd.

²²³ Ragab, s. 214

²²⁴ Ragab, s.214

yükümlülüklerine dâhil değillerdi. Onlar sadece verilen talimat üzerine ilaç ve hammadde hazırlardı.²²⁵

Bimaristan açıldıktan sonra Kalâvun, bir emirnâme ile Mühezzibuddin Ebû Huleykah'ı²²⁶ yeni hastanenin amacını ve misyonunu öğretmesi amacıyla şef doktor olarak atamıştır.²²⁷

Kalâvun hastanesinin sağlık hizmetlerinin yanı sıra eğitim²²⁸ ve araştırma yönünün de olduğu görülmektedir.²²⁹ Nitekim vakfiyede belirtildiği üzere belirli vakitlerde tıp ilmiyle ilgilenilmesi ve ihtilafli konuların çözüme kavuşturulmasının denetlenmesi hususu nâzırın sorumluluğuna verilmiştir. Yani nâzır, tıp derslerinin düzenli yürütülmesi ve uzmanların bir araya gelerek tartışmalı meselelerde karar almalarını takip edecek bir idareci konumundaydı.²³⁰

Kuruluşundan itibaren hastanenin zengin bir kütüphaneye sahip olması da burada tıp eğitimine yatırım yapıldığını gösteren diğer önemli bir husustur.²³¹ Bununla birlikte hastanelerin asıl amacının sadaka-vakıf olduğu ve fakirlerin, yabancıların bakımını sağlamak olduğu unutulmamalıdır.²³²

Bimaristana gitmek için genelde şu sıra takip edilirdi. Eğer hasta kendinde ağrı veya hastalık belirtisi görüyorsa bu bimaristana gitmek için geçerli tek bir sebep değildi. Fakat acının sürekli olması, acının veya ağrının şiddetinin artması ya da görünen semptomlara yenilerinin eklenmesi hastanın-şikâyetçinin bimaristana gitmesi için geçerli bir sebepti.²³³

Bimaristana gelen hasta ilk önce sözlü mülakat ile tabibinin muayenesine tabi tutulurdu. Tabip, hastalığı teşhis etmek için vücutta belirti arar yani gözlemleyerek

---

²²⁵ Leigh, s.9

²²⁶ Bu zat, Kalâvun'un tabibi idi; babası Reşideddin de Sultan Baybars'ın tabibi idi (yazar).

²²⁷ Ragab, s.141

²²⁸ Memlûklerin kurulduğu ilk dönemlerde, gayrimüslim azınlık tabiplik mesleğini kontrol ettiği için Sultan Kalâvun, kurdurduğu bimaristanda tıp eğitimi verilerek Müslüman tabiplerin yetiştirilmesi politikasını benimsemiştir. Bu şekilde tıp eğitimindeki gayrimüslim nüfuzunu kırmayı hedeflemiştir. Bkz. Ragab, s.106 vd.

²²⁹ Bahattin Keleş, "Memlûkler Dönemine Ait Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri ile İlgili Bir Vakfiye", 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 1-6 Eylül 2002, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, C.I, s.387 vd.

²³⁰ Yalçın, s.333

²³¹ Yalçın, s.335

²³² Leigh Chipman, s.7

²³³ Ragab, s.201 vd.

muayene ederdi. Hastanın cilt rengine, yüz biçimine ve hareketlerine bakılırdı. Ayrıca nabız, idrar ve dışkı örnekleri de incelenerek hasta muayene edilirdi.²³⁴

Hastalığı tespit etmede farklı yöntemler uygulanırdı. Hastalığın ya değişen vücut salgılarının bir sonucu olduğu ya da organ veya organların bu değişimden etkilenmesi sonucu ortaya çıktığı kabul edilirdi.²³⁵ İbn-i Nefis'in *el-Mucaz*'daki talimatlarına göre, tedavi üçe ayrılırdı. Bunlar; diyet yönetimi (tedbir), ilaç tedavisi (devâ) ve el işi (el-amel bil-yedd) yani fizikî olarak hastaya müdahalede bulunmak idi.²³⁶ Diyet yönetiminde İbn-i Nefis'in kitabına göre az ve hafif beslenme tavsiye edilirdi. Bundan dolayıdır ki vakıf belgelerinde tavuk, tavuk yavrusu ve tavuk çorbası sıklıkla ifade edilen yemeklerdir.²³⁷

Tıp eğitimi sadece بیمارistanda değil aynı zamanda Memlûk hâkimiyetindeki diğer önemli merkezlerde kurulan medreselerde de verilirdi. Kahire'deki Mansûriyye ve Müeyyedîyye medreselerinde tıp dersleri verildiğinin bildirilmesi bu medreselerin bazılarında, tıp ve diğer müspet ilimlerin de okutulduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Dımaşk'taki üç adet tıp medresesinin bulunması, az sayıda da olsa müstakil tıp okullarının bulunduğunu ortaya koymaktadır.²³⁸

Tıp öğretiminin yapıldığı bu birimler, tıp alanında yazılmış kitaplar ve tıbbî aletlerle teçhiz edilmişti. Buralarda yetişen doktorlar, branşlarına göre farklı kitaplardan imtihana alınır, kazananlara hekimlik icazeti verilirdi. Medreselerle ilgili kısımda geçtiği gibi, ayrıca tıp okutulan özel medreseler de mevcuttu. Dönemin meşhur doktorlarının vakfı olarak kurulan Dımaşk'taki üç tıp okulundan ilki, Eyyûbîler döneminde meşhur tabip Mühezzebüddin Abdürrahim b. Ali ed-Dîhvar tarafından yaptırılan "ed-Dihvariyye Medresesi" idi. Küçük kan dolaşımını keşfeden Memlûk doktoru İbnü'n-Nefis, burada öğrenim görenlerdendi. Diğer iki tıp okulu olan Düneysiriyye ve Lebbûdiyye bânilerinin adını taşıyordu. Yine medreseler bölümünde geçtiği gibi, dinî ilimlerin okutulduğu bazı medreselerde de tıp dersi verilirdi.²³⁹

Üzerinde ayet yazılı kâseler Memlûk ve Eyyûbî yöneticileri ve tabipleri tarafından efsunlu (sihirli) tıbbî araç olarak kullanılırdı.²⁴⁰

---

²³⁴ Ragab, s.202 vd.

²³⁵ Ragab, s.203

²³⁶ Ağırakça, s.258 vd.; Ragab, s. 209

²³⁷ Ragab, s.210

²³⁸ İsmail Yiğit, 'Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış', *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.V, s.1429

²³⁹ İsmail Yiğit, s.1431

²⁴⁰ Waines, s.215

Memlûk emirleri yine sultanlar gibi buldukları yerlere bimaristan inşa ettirmişlerdir. Sancar el-Çavlı, 1320 yılına kadar Gazze valiliğini yapmıştır. Gazze'yi şehirleştirmek için burayı farklı yapılarla imar ettirmiştir. Bu yapılar arasında hastane de bulunmaktadır.²⁴¹ Yine Çavlı, Kerek'te bir hastane inşa ettirmiştir. Emir Tengiz tarafından yaptırılan Safed Hastanesi, Dımaşk'ta Salihyye ve el-Cebel hastaneleri, Alaeddin el- Kâmilî'nin 1354 yılında Halep' te yaptırdığı yeni hastane, Nablus, Remle, Mekke ve Medine hastaneleri de yine Memlûkler dönemine aittir. Ayrıca Sultan Kalâvun tarafından yaptırılan el-Bimaristanü'l-Müeyyidî hastanesi devrinin en önemli hastanelerindendir.²⁴²

Memlûkler devrinde bazı büyük çaplı hastalıklara kaynaklarda yer verilmiştir. 1326 yılında hac mevsiminde Şam vilayetinde insanlar kendini hasta hissetmeye başlamışlardır. Semptomlar soğuk algınlığı ve grip olduğunu göstermektedir. Bu hızlı enfekte durum eczacıların ve şifacıların gece gündüz çalışması ile giderilmeye çalışılmıştır. Nitekim salgın başladığında tüm ecza rafları boştu. Salgın daha sonra Humus ve Hama'da da görülmüştür. Hac nedeniyle güneye doğru ilerlediği görülmüştür.²⁴³

Memlûkler döneminde evler de tıp merkezleri gibi kullanılmıştır.²⁴⁴ Bugün dahi ayrı hastaneler kurularak yapılan doğum hizmeti günümüzden farklı bir şekilde o zamanlar yürütülmekte idi. İslâm'ın ilk dönemlerinde beri doğum görevi ehil kadınlar tarafından yapılmaktaydı. Bu iş için doğum odası bulunmamakta ve doğumlar evlerde bu kadınlar tarafından yaptırılmaktaydı.²⁴⁵

2. Bahrî Memlûkler Dönemindeki Tabipler

---

²⁴¹ Reuven Amitai, 'The Development of a Muslim City in Palestine: Gaza under the Mamluks', *ASK Working Paper, Annemarie Schimmel Kolleg History and Society during the Mamluk Era (1250-1517)*, Bonn, Temmuz 2017, s.9

²⁴² Özyurt, s.46

²⁴³ Mahmud İbrahim, 'Health and Hygiene in Early Mamluk Damascus 1260-1348', *The Syria under Ayyubid and Mamluk Rule: From Saladin to Selim the Grim. The University of Bonn, Germany*, s.37 vd.

²⁴⁴ Leigh, s.7

²⁴⁵ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Orta Çağ'da Tıp Tarihinden Çizgiler Külliyyat 2*, (1. Baskı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s.13

2.1 El-Tıfasî, Ahmed İbni Yusuf (ö.1253)

Tunus doğumlu olan tabib, *eş-Şifâ' fi't-tıbbi'l-müsned 'ani's-seyyidi'l-Muştafâ* adlı eserin müellifidir. Hz. Peygamber'in tıpla ilgili tavsiye ve uygulamalarına dair rivayetleri içeren *Kitâbü Tıbbi'n-nebî* adlı eserinden esinlenerek bu kitabı kaleme almıştır.²⁴⁶

2.2 Necmeddin İbni'l-Münfakh (ö.1254)

Memlûklerin kuruluş döneminde görev yapmıştır. El-Dîhvar'ın öğrencisidir.²⁴⁷

2.3 Kaysî, Fethüddin İbn Osman İbn Hibetullah (ö.1258)

Göz alanında Mısır Eyyübî sultanı Melik Salih'e (1240-1249) sunduğu el kitabı vardır. Bu risale yüz yirmi beş göz komplikasyonun yanı sıra anatomi ve psikoloji ile ilgilidir. Bunların kayıtlı on dört tanesi görünüşe göre ilk kez tanımlanmıştır.²⁴⁸

2.4 Ali b. Eyyûb b. Yusuf

1258 yılında dokuz yüz yetmiş bir tıbbî olayın geçtiği *Kitab el-Tecarib'i* (Tecrübeler Kitabı) yazmıştır.²⁴⁹

2.5 İbn Ebî'l-Mehasin

1256 yılında *el-Kâfî fi'l-Kuhl* (Göz ilaçlarıyla ilgili yeterli kitap) adında göz tedavisi ile ilgili eser yazmıştır.²⁵⁰

2.6 Ebû Huleyka, Reşidüddin b. Faris (1195-1262)

Ca'ber kalesinde doğmuştur. Ruha ve Dımaşk'ta büyümüştür. Aynı zamanda burada tıp eğitimini almıştır. Ayrıca eczacılık alanında da kendini geliştirmiştir. Şöhreti artınca Eyyübî hükümdarlarının hizmetine girmiştir.²⁵¹ Eserleri; *Makâle fi hıfzı's-sıhha, el-emrâz ve esbabuna ve alâmâtüha, el-Muhtar fi elf akkâr, Zarûratü'l-mevt'tir.*²⁵²

²⁴⁶ Medizin Ullmann, Die Medizin im Islam, Leiden 1970, s. 117 vd.

²⁴⁷ Ragab, s.153

²⁴⁸ Ullmann, s. 221

²⁴⁹ Ragab, s.205

²⁵⁰ Özyurt, s.47

²⁵¹ Yiğit, Memlûkler, s.318

²⁵² İbn Kesir, C.XIII, s.225

2.7 Ali b. Yusuf b. Haydara er-Rahabi (1187- 1268)

Diğer bazı ilimlerle de meşgul olmakla birlikte tıp ilminde ilerlemiştir. Nureddin Zengî tarafından yaptırılan ‘el-Bimaristan-ı Nuru’l-Kebir’ adlı hastanede çalışmıştır. Ardından aynı hastanede müderrislik yapmıştır.²⁵³

2.8 Necmeddin el-Labudî(1210-1268)

İskenderiye ve Humus saraylarında çalışmıştır. El-Kanun külliyyatının özetini yapmıştır.²⁵⁴

2.9 İbn Ebû Usaybia (1204-1269)

Yaşadığı dönemin önemli göz tabibi ve tıp tabakât yazarıdır.²⁵⁵ Şam’da dünyaya gelen İbn Ebû Usaybia, Eyyûbîler döneminde tanınmış bir hekim ailenin çocuğudur.²⁵⁶ Tıp tahsilini Bimaristan-ı Nuri el-Kebir’de tamamladı ve göz hekimi oldu.²⁵⁷ Daha sonra Kahire’ye giderek Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin kurmuş olduğu Bîmâristânü’n-Nâsırî’de hekimlik yaptı.²⁵⁸ Bazı kaynaklarda Kalâvun Bimarsitanı’nda göz hastalıkları uzmanlığı yaptığı yazsa da ölüm tarihi ile hastanenin kuruluş tarihi arasında yaklaşık yirmi yıl²⁵⁹ bulunduğundan bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekir.²⁶⁰

Tıp alanında yazdığı *Uyûnü’l-enbâ’ fi tabakâti’l-eṭṭibâ* adlı eseri, yaşadığı döneme kadar gelmiş tabiplerin biyografilerinin bulunduğu bir eserdir. Bu eser, dört yüz kadar tabibin biyografisini içerip o zamana kadar yazılmış en mükemmel eser olarak değerlendirilmektedir.²⁶¹

---

²⁵³ Birsen Özyurt, Bahattin Keleş, Yasemin Kaçar, ‘Memlûklularda Tıp ve Tıp Eğitimi’, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 2007, 15, s.49

²⁵⁴ Ragab, s.160

²⁵⁵ Erdemir, s.139; Ağırakça, s.268

²⁵⁶ Mahmut Kaya, ‘İbn Ebû Usaybia’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XIX, s.445

²⁵⁷ Özyurt, s.49

²⁵⁸ Kaya, s. 446

²⁵⁹ Çünkü Kalâvun Bimaristan’ı 1286’da tamamlanmıştır. (Yazar)

²⁶⁰ Erdemir, s.139

²⁶¹ Ağırakça, s.269

2.10 Şerefeddin el-Rahbî (ö.1269)

El-Dihvar'ın öğrencisidir.²⁶² Bimaristan-ı Nuri el-Kebir'de çalışmıştır.²⁶³ Daha sonra aynı hastanenin medresesinde müderrislik yapmıştır.²⁶⁴

2.11 Raziyyeddin el-Rahbî

El-Dîhvar'ın öğrencilerinden biridir.²⁶⁵ Ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat el-Dîhvar'ın 1230 yılında vefat etmesi, Raziyyeddin el-Rahbî'nin Memlûk Devleti'nin kuruluş döneminde çalıştığını göstermektedir.

2.12 El-Ensârî, Ali İbni Abdulazim

1268-1270 yıllarında sarayda çalışmıştır. İki farklı zehir antidotu (Panzehir) üzerine çalışması vardır.²⁶⁶ Bilâd-ı Şam (Suriye) bitkilerine aşına olduğu bilinmektedir.

2.13 İbnu'l Lebbûdî Yahya b. Muhammed (ö.1271)

Dımaşk'ta yetmişmiş, hekim, edip ve doktordur.²⁶⁷

2.14 El-Raşid b. Ebu el-Vahş b. Ebi Huaygah (ö.1278/1279)

Hristiyan aileden gelmektedir. Daha sonra İslâm'ı seçmiştir. Eyyûbî sultanları ve Sultan Baybars'ın hekimliğini yapmıştır.²⁶⁸ Tıp öğrenimini Dımaşk'ta yapmıştır ve bu alanda büyük şöhret kazanmıştır.²⁶⁹ İyi bir eczacı olarak bilinmektedir.²⁷⁰

2.15 Ebü'l Ferec (1225-1286)

XIII. yüzyılda Malatya'da doğmuştur.²⁷¹ Tam adı Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn (Hârûn-Aaron) el-Malatî'dir.²⁷²

---

²⁶² Ragab, s.153

²⁶³ Şeşen, 'Eyyübîler Devrinde...', s.241

²⁶⁴ Yiğit, s.318

²⁶⁵ Ragab, s.153

²⁶⁶ P. K. Hitti, Descriptive Catalog of the Garrett Collection of Arabic Manuscripts, Princeton, Princeton University Press, 1938, s.346

²⁶⁷ Özyurt, s.49

²⁶⁸ Mazor, s.61

²⁶⁹ Özyurt, s.49

²⁷⁰ Özyurt, s.49

²⁷¹ Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, (Süryaniceden İngilizceye çeviren Ernest A. Wallis Budge), (Türkçeye çeviren Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945, C.I, s.9

²⁷² Abdülkerim Özaydın, 'İbnü'l-İbrî', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, C.XXI, s.92

Babası dönemin itibarlı doktorlarından biri olup 1243 Moğol istilası sırasında Moğol komutanlarından birinin doktoru olmuştur. Babasından ve dönemin diğer tabiplerinden tıp eğitimi almıştır. Hastaların tedavisi ile meşgul olmuştur.²⁷³ Saray hekimi olarak da görev yapmıştır. Özellikle cerrahide kullanılan eczaları vermesi yönüyle *Kitab el-Umda fi el-Cerihat* kitabı mühimdir. Ayrıca *Kethabha dhe bhabbatha* (Göz bebekleri kitabı) bulunmaktadır.²⁷⁴ Bundan başka altı ciltlik *Kanun Şerhi* de hazırlamıştır.²⁷⁵

2.16 İbni Kuff (ö.1286)

Tam adı Âmin el Davlah Ebû'l Farac Muvafakeddin ibn Ya'kub ibn İshak ibn el Kuff el Malaki el Kerekî olan İbn-i Kuff, 1233²⁷⁶ yılında Filistin'deki Kerek Kalesi'nde²⁷⁷ doğup 1286'da Şam'da vefat etmiştir. Anestezinin teneffüs yolu ile verilebileceğini ve anestezi süngerde kullanılacak ilaçları tanımlamıştır.²⁷⁸

Âlim, birçok kitap kaleme almıştır. Fakat bunlardan en önemlisi bir ameliyat risalesi olan *el-Umdet fi Sina'ati'l Cerihat*'dır.²⁷⁹ Yirmi adet makaleden oluşan kitabın on yedinci makalesi travmatoloji üzerinedir. Ameliyat sorunları üzerine tartışmaların yer aldığı on dokuzuncu makalesinde baş bölgesinden ayaklara kadar olan tedavilerden bahseder.²⁸⁰ *el-Kaliat Fi Kitab el-kanun Fi el-Tibb* (İbni Sina'nın Kanun kitabının özeti) adlı eserinde²⁸¹ insan anatomisi, organların yapısı, vücut suları (humörler) ve hastalıklarla birlikte farmakoloji, kateterizasyon ve cerrahi müdâhele konularında açıklamalar yapmaktadır.²⁸²

---

²⁷³ Farac, s.11

²⁷⁴ Özeydin, s.94

²⁷⁵ Erdemir, s. 144

²⁷⁶ Carl Brockelmann, *Islamic Literature in Arabic, 2. Post-Classical Period, Book 2*, s.934

²⁷⁷ Ömer Mahir Alper, 'İbni Kuf', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXI, s.115 vd.

²⁷⁸ Muhamad Said Maani Takturi, 'Historical essay: An Arabic surgeon, Ibn al Quff's (1232–1286) account on surgical pain relief', *Anesthesia: Essays and Researches*, 2010, 4:1, s.4

²⁷⁹ Erdemir, s.138

²⁸⁰ Kitabın biri Hindistan'da 1930'lar; diğeri 1990'larda Ürdün'de olmak üzere iki baskısı bulunmaktadır. Âlimin diğeri kitapları el yazması şeklindedir. *el Şafi Fi El Tibb* (Tıbbda Şifacı)'ın el yazması nüshalarından biri Vatikan kütüphanesinde; diğeri ise British Museum'dadır. *Jame'e el Gharad i Fi Hizf el Sihah ve Rafi'e Al Maradh* (Hastalığı yok etme ve sağlığı koruma hülasesi)'in el yazması British Museum'da, *el Oussoul Fi Sharh el Fousoul* (Hipokratik Derleme Açıklamasının Esası)'un nüshaları ise Kahire, İstanbul ve Paris'te olup ayrıca 1902'de İskenderiye'de basılmıştır. Bkz. Muhammad, s.5 vd

²⁸¹ Eser, el-Esad Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

²⁸² Ömer, s.116

Memlûk Sultanı Baybars zamanında (1260-1277) Dımaşk'a geri dönerek aynı vazifeyi Dımaşk Kalesi'nde sürdürmüştür. Bu süre boyunca pek çok talebe yetiştirerek eserlerini kaleme almıştır.²⁸³

2.17 İbnü'n-Nefis (ö.1288)

Tam adı Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ebi'l-Hazm İbnü'n-Nefîs el-Kareşî ed-Dımaşkî'dir.²⁸⁴ El-Dihvar'ın altında İbn Ebu Usaybia ile aynı zamanda çalışmıştır. Şam'da aktif olarak tıp hocası olarak bulunmuştur.²⁸⁵ Daha sonra Kahire'de Nâsırî Bimaristanı'nda 'reis'ül etibba' olarak ölümüne kadar görev yapmıştır. Hayatının çoğunu Kahire'de geçirmiştir. 1288'de Kahire'de vefat eden hekim,²⁸⁶ kütüphanesini ve evini Mânsûrî bimaristanına miras bırakmıştır.²⁸⁷ Pratisyen hekimlikten ziyade bir âlim olarak bilinmektedir. İbni Sina ve Galen'in anatomi üzerine yazdığı eserlerde geçen kan dolaşımı yerine kesin ve doğru olarak akciğerlerdeki kan dolaşımını açıklamıştır.²⁸⁸

Kitâbü'ş-Şâmil fi's-şinâ'ati't-ıbbiyye adlı eserinde cerrahlık üzerine ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu İbnü'n-Nefis'in aynı zamanda başarılı bir cerrah olduğunu göstermektedir. Ona göre ameliyat üç aşamadan meydana gelmektedir: Muayene ve teşhis, operasyon, ameliyat sonrası bakım. Bunların her üçünde de hasta, cerrah ve hasta bakıcının dikkat etmesi gereken hususları ayrıntılarıyla tasvir etmiştir.²⁸⁹

2.18 İbni Suveydî (ö.1291)

Ebü İshâk İzzüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Tarhân el-Ensârî es-Süveydî, 1203 yılında Şam'da doğmuştur. Yakın dostu olan İbn Ebu Usaybia'dan ve Ebu Bekir es-Sıkıllî'den ilk eğitimini; Mühezzebüddin ed-Dihvâr'dan tıp eğitimini;²⁹⁰ İbnü'l-Baytar'dan ise eczacılık eğitimi almıştır. İleri derecede tıp eğitimi alması ona 'Bimaristan-ı Nûrî'de hekimlik yolunu açmıştır. Dihvâr'ın kurduğu tıp medresesinde müderrislik yapmıştır. Bu onu tıp alanında çok büyük bir âlim ve otorite olmasını sağlamıştır. Ağustos 1291'de Şam'da vefat etmiştir.²⁹¹

---

²⁸³ Ömer, s.116 vd.

²⁸⁴ Esin Kahya, 'İbnü'n-Nefis', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXI, s.173

²⁸⁵ Carl, s.934

²⁸⁶ Erdemir, s.141

²⁸⁷ Waines, s.214

²⁸⁸ Carl, s.934

²⁸⁹ Kahya, 'İbnü'n-...', s.174 vd.

²⁹⁰ İbn Kesir, C.XIII, s.355

²⁹¹ Brockelmann, C.I, s.690

Et-Tezkiretü'l-hâdiye ve'z-zahîretü'l-kâfiye adlı eseri, üç cilt olarak neşredilmiştir. Önemli âlimlerden alıntılarının bulunduğu bu eserde âlim, kendi izlenimlerini de aktarmaktadır. Eserinde basit ilaçlar hakkında da bilgiler vermektedir. Ayrıca İbn Sînâ'nın *el-Kanûn*'u üzerine *Şerhu Mücezi'l-Kanûn* adlı bir şerh de kaleme almıştır.²⁹²

2.19 Selâhaddin İbn Yusuf

Selâhaddin İbn Yusuf, Hamalı bir göz tabibidir. 1290 yılında *Gözlerin Işığı* adında gözün optik olarak görmesi üzerine bir kitap kaleme almıştır. Eseri, Ez-Zehrevî, İbn Zühr ve İbn Rüşd gibi dikkat çeken diğer tabiplerin eserlerine benzemektedir. Âlim, genel tıptan ziyade göz üzerine çalışmıştır.²⁹³

2.20 Halife İbn el-Mehâsin

İbn el-Mehâsin, 1260'da kaleme aldığı '*el-Mâ' Nazul Ayn Ma'* adlı beş yüz altmış dört sayfa ve otuz altı adet göz ameliyatında kullanılan alet çiziminden oluşan kitabı ile ünlenmiştir. Eserinde, göz ile beyin arasında görme iletişimi üzerine bir bağlantının olduğunu tespit ederek katarakt ameliyatı da dâhil olmak üzere on iki çeşit göz ameliyatı hakkında bilgi vermektedir.²⁹⁴ Ayrıca, içi oyuk bir iğne kullanılarak bu suyun dışarı atılması ile hastanın tekrar görme yetisini kazanacağı açıklanmıştır.²⁹⁵ *el-Mâ' Nazul Ayn Ma'* adlı eserinin anlamı, su veya göze inen su, gözde su birikmesi ile oluşan lens ve bunun sonucunda puslu görme problemi olarak tarif edilmiştir.

2.21 Şeyh Mecdüddün Ebû Muhammed Abdülvehhab (ö.1295)

Şeyh, imam, âlim, müftü, hatip ve tabipti. Kaynaklarda usta ve mütehassıs bir hekim olarak tanıtılan Abdülvehhab, 16 Eylül 1295 yılında 75 yaşında vefat etmiştir.²⁹⁶

2.22 Cemal el-Muhakkik (ö.1295)

Tıpta ileri derecede bir bilgindi. Tıp sanatında ileri olduğundan Dihvârîye Tıp Medresesi'nin şeyhliğini de yapmıştır. Tabiplerin prensiplerine uygun olarak Nûrîye

²⁹² Ali Haydar Bayat, 'İbnü's-Süveydi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XXI, s.214

²⁹³ <https://web.archive.org/web/20140630020753/http://muslimheritage.com/article/eye-specialists-islam> (Son erişim tarihi: 13.12.2020)

²⁹⁴ <https://web.archive.org/web/20140630020753/http://muslimheritage.com/article/eye-specialists-islam> (Son erişim tarihi: 13.12.2020)

²⁹⁵ <https://web.archive.org/web/20140630020753/http://muslimheritage.com/article/eye-specialists-islam> (Son erişim tarihi: 13.12.2020)

²⁹⁶ İbn Kesir, C.XIV, s.25

Bimaristanı'ndaki hastaları ziyaret ederdi. Kaynaklarda sağlam bir hafızaya sahip olduğundan bahsedilir.²⁹⁷

2.23 Selâhaddin İbn Yusuf

1296 yılında *Nûr'ul-Uyûn ve Câmi'ul-Funûn* (Gözlerin Nuru ve fenlerin özenle toplandığı kitap) adlı göz tedavisi alanında iki önemli eser kaleme almıştır.²⁹⁸

2.24 Alameddin İbrahim (ö.1308/1309)

1284-1285 yıllarında reîsületıbbâ olarak görev yapmıştır.²⁹⁹

2.25 Alameddin Tuma b. İbrahim el-Şevbakî (ö.1324)

Sonradan Müslüman olan Hristiyan tabiplerdendir. Müslüman olduktan sonra saraya atanmıştır.

2.26 El-Sadid el-Dimyatî

Sadidî, Sultan Melikü'n-Nasır Muhammed'in üçüncü saltanat dönemi olan 1310-1341 yıllarında çalışmıştır.³⁰⁰ Dimyatî, Yahudi bir aileden gelmektedir.³⁰¹ İbn-i Kucik olarak bilinmektedirler. Ataları XI. yy.'da İran'dan Mısır'a göç etmişlerdir. Birçok İranlı ve Yahudi onları Beni Kucik olarak tanımaktadır. Göç sırasında birçok aile mensubu İslâm'a geçmiştir ve saray hekimliği yapmışlardır. Bu ailenin bir kısmı İslâm'a geçerken 'Şakir' nisbesini almıştır.³⁰²

---

²⁹⁷ İbn Kesir, C.XIV, s.26

²⁹⁸ Özyurt, s.47

²⁹⁹ Yalçın, s.290

³⁰⁰ Amir Mazor, "Jewish Court Physicians in the Mamluk Sultanate during the First Half of the 8th/14th Century", *Medieval Encounters* 20 38-65, Brill, 2014, s.44

³⁰¹ İslâm'ın ilk yıllarında Hristiyanlar daha çok elit, yüksek dereceli işlerde yer bulabilmişlerdir ki buna en güzel örnek hekimliktir. Bunun aksine Yahudiler sıradan işler ile meşgul olmuşlardır. Fakat X. yy.'ın sonlarına doğru bu durum değişmeye başlamıştır. Bunun sebebi olarak, bu dönemde Müslümanların Yahudilere ait işlerle yaygın olarak uğraşmaları ve Yahudilerin buna alternatif olarak tıp gibi daha prestijli mesleklere yönelmeleri olarak görülmektedir. Tabi ki, hem Yahudiler hem de Hristiyanlar için daha prestijli meslekler Müslümanlar tarafından kısıtlanmıştır. Gerçekte İslâm'ın klasik dönemlerinde tıp ilmi, antik Yunan mirası ya da antik tıp eserlerinin dilinden ötürü diğer gayri-Müslümlerin evrensel mirası olarak görülmüştür. Fakat bu durum XIII. yy.'da Eyyübîler ile değişmeye başlamıştır. Haçlı seferleri, Moğol istilası, kara veba, kuraklık ve bunların sebep olduğu ekonomik kriz zimmîlere karşı, bu bölgede, tepkiye dönüşmüştür. İlginç bir şekilde İslâm ilmi hareketinin gelişme ivmesi bu dönemde azalmaya başlamıştır. Ayrıca bu dönemde Müslüman hekimler gayrimüslim hekimlerden ders almayı reddetmişlerdir. Özellikle veba sırasında seküler hekimler ve diğer tıbbî ilimler gereksiz ve kullanışsız görülmüştür. İbn Haldun Mukaddime adlı eserinin 15. bölümünde bu iddiayı destekler bilgiler vermiştir. Bkz. İbn Haldun, Mukaddime, Çev. Zakir Kadirî Ugan, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, C.II, s.602

Ayrıca bkz. Amir Mazor, "Jewish Court Physicians in the Mamluk Sultanate during the First Half of the 8th/14th Century", *Medieval Encounters* 20 38-65, Brill, 2014, s.39 vd.

³⁰² Mazor, s.44

İbn-i Kucik ailesinde çoğunlukla önemli bir hekim olan Musa b. Kucik (ö.1360) hakkında bilgi vardır.³⁰³ Musa'nın babası ayrıca ulema arasında önemli biri olarak bilinmektedir. Hem Ömerî hem de Safedî, Sadidî'den övgü ile bahsederler. Tıp ilmi dışında divan ve felsefe üzerine de eserler yazmıştır. Öklid'in geometri ve matematik eserlerini iyi bilmektedir. Ayrıca müzik konusunda da yetenekli birisiydi.³⁰⁴

Mazor, Ömerî'nin *el-Mesâlikü'l-Ebsar ve'l Memâlikü'l-Emsâr* adlı eserinden naklen, Sadidî'nin sultanın elini ilk tutan ve nabzını ilk ölçen hekim olması münasebetiyle saraydaki en güvenilir hekim olduğundan ve diğer hekimlerin onun etrafında toplanıp onun düşünceleri üzerine tartıştıklarından bahsetmektedir.³⁰⁵

İbn-ül Nefis ve İmameddin el-Nablusî gibi önde gelen hekimlerin talebesi olan Sadidî'nin³⁰⁶ hastaları arasında askeri ve politik elitlerle diğer önemli devlet ricali bulunuyordu. Kadı Şerafeddin Musa b. el-Tac İshak (1369-1370) da ona ameliyat olmuştur.³⁰⁷

2.27 Ferecullah b. Şakir

El-Melikü'n-Nâsır Muhammed döneminde hekimlik yapmıştır. Sadidî ile aynı soydan gelen Ferecullah, Sadidî ile rekabet etmiştir. Ferecullah da İbn-ül Nefis'in talebelerinden birisidir. Tıp alanında daha çok genel tedavi üzerine yoğunlaşmış ve uzmanlaşmıştır. Zamanında göz alanında otorite olmuştur. Sultan Nâsır Muhammed ve diğer önemli hastaları tedavi ederek büyük başarılar kazanmıştır.³⁰⁸ Ünü ve becerisi sayesinde yüksek maaş ve gelir elde ederek Bektemur es-Saki gibi önemli devlet adamlarını tedavi etmiştir. El-Melikü'n-Nâsır Muhammed, ona sarayda özel alan tahsis etmiştir.³⁰⁹

Mazor, Ömerî'den naklen Ferecullah'ın vertigo hastalarından birini ayaklarından bağlayarak sıcak suyun içine attığını, daha sonra ayaklarını çözümlen hastayı tedavi ettiğini; ayrıca sıcaklardan etkilenen hacılara, karnıyarık otu tohumları zamkını suda

---

³⁰³ Mazor, s.46

³⁰⁴ Mazor, s.47

³⁰⁵ Mazor, s.48

³⁰⁶ Mazor, s.48

³⁰⁷ Mazor, s.49

³⁰⁸ Mazor, s.50

³⁰⁹ Mazor, s.50

kariştirarak kokusu sert asidik sirkeyi göğüs ve boyunlarına sürerek tedavi olmalarını tavsiye ettiğinden bahsetmektedir.³¹⁰

Mazor ayrıca İbni Mukerrem'den naklen Ferecullah'ın Mısır'ın saygıdeğer hekimleri arasında olmasının yanında edebiyat ve dilbilgisi alanında da söz sahibi olduğundan bahsetmiştir.³¹¹

2.28 Esed el-Yahudi

Esed el-Yahudi hakkında diğer Yahudi tabipler hakkında olduğu gibi sadece Safedî'nin eserlerinde bilgi bulunmaktadır.³¹² Mazor, Safedî'den naklen onun görünüşte Yahudi olmamakla birlikte gizli olarak Yahudi inancını yaşadığından ve nedenle hapis yattığından bahsetmektedir. Yine aynı müelliften naklen hem metafizik hem de fizik alanında çalıştığından, genel cerrahi ve göz alanlarında çalışmakla beraber asıl yeteneğinin cerrahlık alanında olduğunu bildirmektedir.³¹³

Esed, en çok tıp alanında sivrilmiştir. Nitekim diğer hekimler arasında kırık kolun hizalanmasında ondan daha iyisi olmadığı, bundan dolayı Memluk seçkinleri tarafından tercih edildiği bilinmektedir.

Esed'in hastaları arasında dört önemli emirden bahsedilmektedir. İlki, Bedreddin Baydara'dır. Bedreddin, 1279-1290 arasında Kalâvun'un vezirliğini yapmıştır. Daha sonra Eşref Halil döneminde valilik yapmıştır. İkicisi, Alameddin Sancar ed-Devâdarî'dir. Şiddetli bir şekilde yaralandıktan sonra Esed'e tedavi olmuştur. Ermeniler hâkimiyetindeki Sis (Kozan) seferi sırasında atından düşerek kolunu kırdığı ve Esed'e tedavi olduğu Makrizi tarafından bildirilmektedir.³¹⁴ Esed'in tedavi ettiği üçüncü isim, İzzeddin Aydemir el-Hatırî'dir. Aydemir'in felç olması sonrası Hama valisinin tavsiyesiyle Sultan Nasır Muhammed tarafından bizzat Kahire'ye davet edilerek onu tedavi etmesi istenmiştir.³¹⁵ Esed'in tedavi ettiği son devlet adamı burun ameliyatını yaptığı Balaban el-Çevgendar'dır.³¹⁶

---

³¹⁰ Mazor, s.52

³¹¹ Mazor, s.54

³¹² Bunun sebebi, bu dönemde Yahudilere karşı yapılan propaganda faaliyetidir. Safedî'nin eserinde (el-Vâfi bi'l-vefayât, A'yânü'l-aşr ve a'vânü'n-nasr) bahsetmesinin sebebi de yazarın bu kişiler ile olan yakın ilişkisidir. Mazor, s.55

³¹³ Mazor, s.57

³¹⁴ Makrîzî, Kitâb es-Sulûk li-Marifet-i Düvel el-Mülûk, (Neşr. Muhammed Abdülkâdir Âtâ), Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, C. I, s.840

³¹⁵ Mazor, s.57 vd.

³¹⁶ Mazor, s.58

2.29 Cemâleddin İbni'ş-Şevbekî

Hacı Paşa'nın hocasıdır. Bir dönem Kalâvun Bimaristanı'nda çalışmıştır.³¹⁷

2.30 Hacı Paşa (1339-1424)

Aslen Konyalı³¹⁸ olan Hacı Paşa, tahsil için Kahire'ye gitmiştir.³¹⁹ Burada dinî ve aklî ilimleri okumuştur. Onun tıp alanında ilerlemesi tıp kitapları okuyarak ve Cemâleddin İbnü'ş-Şevbekî³²⁰ ve diğer zamanının ünlü hekimlerin bilgi ve tecrübelerinden istifade ederek kendini geliştirmesiyle alakalıdır. Bu özelliğini *Şifâ'ü'l-eskâm* adlı eserinin girişinde bizzat belirttiği gibi el-Melikü'l-Mansûr Kalavun Bîmâristânı'nda tabiplik yapmıştır.³²¹ Eğitiminden sonra Aydınolu İsa Bey'in sarayında tabiplik³²², kadı ve medrese muallimi³²³ olarak görev yapmıştır. Kahire'de bulunduğu süre boyunca yaptığı çalışmalar daha sonra Ayasuluk'a taşınmıştır.³²⁴ Eserlerinin sekiz tanesi tıp ile ilgilidir.³²⁵ Hacı Paşa, Kahire'de tıp tahsili gördüğü süre boyunca ve daha sonra yaptığı tıp üzerine çalışmalarda İbnü'n-Nefis'ten etkilenmiştir.³²⁶

2.31 es-Salâh b. el-Burhân

Kendi döneminin büyük tabiplerinden biridir. Cemâleddin İbrahim ile eş zamanlı olarak reisületıbbâlık görevini yürütmüştür.³²⁷

2.32 Hekim Bahaeddin (ö.1316)

Gözleri sürme ile tedavi eden bir tabipti. Aslen Yahudi olup sonra ihtida etmiştir.³²⁸

---

³¹⁷ Cemal Üstün, 'Aydınolu Zamanından İzmir ve Çevresinde Bir Âlim: Hacı Paşa', *İzmir Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Serap Yılmaz Özel Sayısı*, Yıl:3, Sayı: 7, s.191

³¹⁸ Cemil Akpınar, 'Hacı Paşa', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XIV, s.492

³¹⁹ Abdullah Kocayürek, *İslâm Bilim Tarihi 1300-1470*, Maviçatı Yayınları, İstanbul 2017, s.61

³²⁰ Kocayürek, s.61

³²¹ Akpınar, s.493

³²² Kemal Göde, 'Hacı Paşa'nın Yaşadığı Devir (1335-1423)', Konyalı Hekim Hacı Paşa, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No: 3*, Kayseri 1986, s. 14.

³²³ Sara Nur Yıldız, 'From Cairo to Ayasuluk: Hacı Paşa and Transmission of Islamic Learning to Western Anatolia in the Late Fourteenth Century', *Journal of Islamic Studies*, 2014, 25:3, pp.263-297, s.264

³²⁴ Yıldız, s.264

³²⁵ Yıldız, s.264

³²⁶ Yıldız, s.270

³²⁷ Yalçın, s.291; Cemâleddin İbrahim bu göreve 1310 yılında atanmıştır. Uzun yıllar bu görevde kalmıştır. Büyük ihtimalle 1310 ile el-Melik Nasır Muhammed'in döneminin sonuna kadar (1341) reisülettıbbâ olarak görev yürütmüş olabilirler (Yazar)

³²⁸ İbn Kesir, C.XIV, s.144

2.33 Ahmed İbnü'l-Magribî (ö.1318?)

Tam adı Şahabeddin Ahmed İbnü'l-Mağribî el-İşbîlî olan İbnü'l-Mağribî,³²⁹ sonradan Müslüman olmuş bir Yahudi'dir. Asıl adı Süleyman'dır. Müslüman olduktan sonra saraya atanmıştır. 1318 yılında öldüğü tahmin edilen İbnü'l-Mağribî, Kalâvun Bimaristanı'nda reissületıbbalık görevinde bulunmuştur.

2.34 Eminateddin Süleyman b. Davûd Ebu'l Râbî (ö.1332/1333)

1331-1332 yıllarında saray hekimliği yapmıştır. Suriye'de hekim başı olarak görev yaptığı sırada Dımaşk'taki tabiplere müderrislik de yapmıştır. İbn Kesîr ondan mahir ve faziletli bir tabip olarak bahsetmektedir.³³⁰

2.35 Eminateddin el-Abhari Abdurrahman b. Ömer b. Muhammed el-Sivasî (ö.1333)

Ebu'l Fida'nın meliklik merkezi olan Hama sarayında çalışmıştır. Bilgili ve âlim kişi olarak bilinmektedir. Çoğunlukla Hama ve Halep'te çalışmıştır.³³¹

2.36 Şihabeddin Ali b. Hibetullah Ebû'l-Hevafir (1333-1334)

Müslüman saray hekimlerindedir.³³²

2.37 Cemâleddin İbrahim el-Magribî (ö.1355)

Sultan Melikü'n-Nasır Muhammed'in üçüncü hükümdarlığı döneminde sarayda hekimlik yapmıştır. Onun tabiplikteki yeteneğinden ziyade sultana olan sadakati ve yakınlığı sebebiyle bu makama geldiği bilinmektedir.³³³

2.38 Cemaleddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kahhal

Dihvariye Medresesi'nde ders vermiştir. Saltanat naibi Tengiz'in fermanı ile önce medresenin tıp reisliğine sonra saray hekimliğine getirilmiştir.³³⁴

---

³²⁹ Yalçın, s.291

³³⁰ İbn Kesir, C.XIV, s.260

³³¹ Brockelmann, C.II, s.701

³³² Brockelmann, C.II, s.701

³³³ Yalçın, s.289 vd.

³³⁴ İbn Kesir, C.XIV, s.154

2.39 İbnü'l Ekfanî (ö.1348³³⁵)

Tam adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî es-Sincârî'dir. Kaynaklar İbnü'l- Ekfanî'nin tıp, eczacılık, felsefe, astronomi, geometri, aruz, ahbar ve tarih sahalarında çok bilgili olduğunu söyler.³³⁶

İbnü'l Ekfanî'nin ilâç hazırlamakta başkalarından gizlediği, kendine has bazı yöntemler uyguladığı belirtilmektedir. Bîmâristân-ı Mansûrî'nin idaresi ona bırakıldıktan sonra, daha önce yaşadığı hayattan ve pahalı zevklerinden vazgeçip ömrünü hastalarına adanmış, bir salgın sırasında da vebaya yakalanarak ölmüştür.³³⁷

2.40 Sadaka b. İbrâhim

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Şahsı hakkında da fazla malumat bulunmamaktadır. Alman tarihçi Brockelmann'a göre XIV. yüzyılda yaşamıştır.³³⁸ En meşhur eseri *Kitâbü'l- 'Umdeti'l-kühliyye fi emrâzi'l-basariyye'* dir. Bu kitapta beş bölüm halinde göz hekimliği üzerine detaylı bilgi vermektedir.³³⁹ Kitapta özellikle katarak ameliyatı hakkında detaylı bilgi vermektedir. Bu bilgilere bakıldığında kendinden önceki Grek ve Müslüman tabipleri geride bırakan bir bilgisi ve deneyimi olduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁰

2.41 Selâhaddîn Yusuf b. Abdullah (ö.1374)

İbnü'l-Mağribî ailesi mensubudur. Bahrî Memlûkler döneminde görev tarihleri tespit edilememekle beraber Mısır reisületıbbâlığı makamında bulunmuştur.³⁴¹

3. Bahrî Memlûkler Döneminde Kullanılan Eczalar³⁴²

Sıra nu.	Bilinen Adı	Bilimsel Adı	Pratik Kullanım	Teorik tıbbî kullanım
1	Acıçığdem	Colchicum sp	Müşhil	Diş, cilt, böbrek taşı, akıl hastalıkları

³³⁵ Yiğit, s.321

³³⁶ İhsan Fazlıoğlu, 'İbnü'l Ekfanî', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XII, s.22 vd

³³⁷ Brockelmann, C.II, s.100 vd.

³³⁸ Brockelmann, C.II, s.183

³³⁹ Mahmut Kaya, 'Sadaka b. İbrâhim', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXV, s.385

³⁴⁰ Emilie Savage-Smith, 'Medicine in Medieval Islam', *The Cambridge History of Science*, (1. Baskı), Cambridge University Press, New York 2013, C.II, s.165

³⁴¹ Yalçın, s.291

³⁴² Efraim Lev, Zohar Amar, *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah*, Brill, Boston 2008, s.516 vd.

2	Ada soğanı	Urginea maritima		Göğüs ağrısı, akciğer hastalıkları, mental stres, tükenme, edema
3	Adamotu	Mandragora autumnalis		Zehirlenme, cilt, mide, delilik, epilepsi
4	Afyon	Papaver somniferum	Gaz ve kolik, göz	Diş, ağrılar, sarılık, ateş ³⁴³ , kasılma
5	Ağaç kavunu	Citrus medica	Migren, görme zayıflığı	Göz ve cilt hastalıkları, humma
6	Akasya	Acacia sp.		Göz hastalıkları, göbük fitiği, kronik ağlama, yakın duyma bozukluğu
7	Akik taşı ³⁴⁴	SiO2		
8	Alçıtaşı	CaSo4		
9	Altın			Göz hastalıkları, kalp problemleri, psikiyatrik hastalıklar
10	Altın yağmur sinamekisi	Cassia fistula	Diyet, afrodisyak, yara bandı	Şişlikler, yatıştırıcı, hayvan ısırıkları,
11	Amonyum klorür	NH4Cl	Göz hastalıkları	Göz hastalıkları ve difteri (kuş palazı)
12	Anason	Pimpinella anisum	Göz komplikasyonları, hasta diyeti, migren, görme bozukluğu	Göz hastalıkları, çarpıntı
13	Andız otu	Inula helenium		Soğuk algınlığı, eklem ağrısı, kalp ve mide takviyesi, cinsel takviye
14	Anemon çiçeği	Anemone coronaria		Göz ve cilt hastalıkları
15	Anzarut	Astragalus sarcocolla	Göz hastalıkları	
16	Ardıç	Juniperus sp.		Diş, kalp hastalıkları
17	Armut	Pyrus communis		Humma, müşhil

³⁴³ Eczaların kullanıldığı listeye baktığımızda ağrılar için kullanılan maddeler bulunmaktadır. Aynı durumu ateş, çarpıntı ve ishal için de söyleyebiliriz. Modern tıbbın, hastanın yaşam kalitesini yükseltmek için bazen semptomları ortadan kaldıran ilaç kullandığını biliyoruz. Bu kapsamda şöyle bir soru sorulabilir; Bu dönemde hastalıkların semptomları hastalık olarak mı görülüyordu? Acaba Memlûkler zamanında veya öncesinde bazı eczalar aynı maksat ile kullanılmış mıdır?

³⁴⁴ Bu taşın, Kahire'den alınıp Kudüs'e yollandığı bilinmektedir. Bkz. Lev, s.314

18	Arnika	Doronicum scorpioides		Göz, cinsel istek azaltıcı
19	Arpa	Hordeum sp	Dudak komplikasyonları, dişeti takviyesi	Kadın hastalıkları, karaciğer rahatsızlığı, kozmetik, aşırı kan kaybı
20	Arsenik	AS2S3; AS2S2	Kadımlar için tüy dökücü, medikal sabun	Doku bozukluğu, mide ilacı, dişsel, zehirbilim
21	Asfalt		Medikal bant	Dişsel, zehirbilim
22	Aspur	Carthamus tinctorius		Rahim, böbrek, kalp problemleri, zehirlenme
23	Atlas sakız ağacı	Pistacia atlantica	Medikal sakız	Diş, cilt ve iç hastalıklar
24	Ayak otu	Cyperus longus	Mide rahatsızlıkları, ağız sağlığı	Kasılma, macun, müshil, hazımsızlık, adet düzenleyici, diş kaybı, kolik
25	Ayva	Cydonia oblonga	Göz komplikasyonları, şişlik, öksürük	Mide kuvvetlendirici, ishal
26	Badem	Amygdalus communis = Prunus amygdalus	Görüş zayıflığı, migren, göz tedavisi, afrodisyak, müshil, yüz ve göz tedavisi, ateş, ısırma pansumanı, öksürük	Kanser, hafif ve ağır enfeksiyon, yılançık
27	Bağboğan	Cuscuta sp.		Siyatik, soğuk algınlığı baş ağrısı, varis
28	Bahçe şebboyu	Erysimum cheiri		Diş, sağlık rejimi, zehir, adet hızlandırıcı, plasenta defedici
29	Bakır	Cu		Göz hastalıkları
30	Bal	Apis mellifica	Göz hastalıkları, öksürük, diyet, cinsel, oksimel, medical bant	Öksürük, göz, kan alma, cinsel
31	Baldırıkara otu	Adiantum capillus-veneris	Öksürük, afrodisyak	Müşhil, yalan ısırması, kurt dökücü, mesane kumu dökücü,
32	Balık			Isırılma ve sokulma, cilt

				hastalıkları, zehirlenme
33	Balmumu	Apis mellifica	Göz hastalıkları, tüy dökücü kadınlar için, afrodisyak	Varis, deri hastalıkları, ülser, kas kasılması, karın ağrısı
34	Banotu	Hyoscyamus albus		Kulak ve diş ağrı kesici, kan durdurucu, kan tükürme, kadın hastalıkları
35	Bespaye	Polypodium vulgare	Halüsinasyon	Diş, karaciğer, kan
36	Betel biberi	Piper betel		Çarpıntı, düşük, adet kesici
37	Biber	Piper nigrum	Göz hastalıkları, müshil	Mesane taşı
38	Biberiye	Rosmarinus officinalis		İdrar arttırıcı, adet hızlandırıcı, karaciğer temizleyici, öksürük kürü
39	Bit otu	Delphinium staphisagria	Bit tedavisi	Göz ve cilt, epilepsi, boğaz pastili
40	Boğadiken	Eryngium sp.		Ereksiyon, gaz giderici
41	Boraks	Na2B4O7	Kadınlar için tüy dökücü	Mide ilacı, göz hastalıkları, kulak ağrısı, kadın hastalıkları, kasılma
42	Buğday	Triticum sp.	Yüz tedavileri, göz hastalıkları	Cilt ve göz, iltihaplı şişlik,
43	Burçak	Vicia ervilia		Cilt, kanser, yanma, zehirlenme
44	Büyükbaş hayvan ürünleri (süt, peynir, krema, tereyağı)	Bos taurus	Pansuman, lokal ilaç, şişlik, göz komplikasyonları	Mide merhemi, astım, gut hastalığı, karaciğer ve böbrek hastalıkları, bağırsur
45	Ceviz	Juglans regia	Günlük diş temizliği, ısırık bandı, afrodisyak	Macun, cinsel, hemoroit, mide ve karaciğer, öksürük
46	Cıva	Hg		Bit öldürücü, idrar torbası hastalığı
47	Cüruf		Göz hastalıkları	Ağız hijyeni, kulak ağrısı, yaralar

48	Çadruşığı otu	Ferula assa-foetida		Ağrı, diş, hayvan ısırtığı
49	Çakşır	Ferula persica	Müşhil	Kusma, siyatik, varis
50	Çam fıstığı	Pinus pinea	Öksürük şurubu	Mesane, böbrek, öksürük, mide rahatsızlıkları, kolik
51	Çam sakızı	Pinus sp.	Öksürük şurubu	Cilt
52	Çemen otu	Trigonella foenum-graecum		Göz hastalıkları, mide şikayetleri
53	Çinko	Zn	Bit tedavisi, görüş zayıflığı, migren	
54	Çinkooksit	Cd	Göz hastalıkları	
55	Çirişotu	Asphodelus aestivus		Yaralanma, göğüs ağrısı, dalak ve karaciğer, nefes darlığı tedavisi, eklem, sırt ve kulak için ağrı kesici,
56	Çivit	Indigofera tinctoria		Cilt, şişlik, yaralar
57	Çöpleme	Helleborus niger and H. albus		Göz ve cilt, idrar sökücü, epilepsi, diş ağrısı
58	Çöven	Gypsophila struthium		Delilik, cilt, hapşırık etkili
59	Defne ağacı	Laurus nobilis	Müşhil, öksürük şurubu ve merhem	Cilt ve göz, zehirlenme
60	Demirhindi ³⁴⁵	Tamarindus indica	Humma, öksürük, afrodisyak	Müşhil, humma
61	Demiroksit	Fe ₂ O ₃		Göz hastalıkları, diş
62	Dereotu	Anethum graveolens		Cilt hastalıkları, humma, zehirlenme
63	Deve otu	Andropogon schoenanthus		Göz, çarpıntı, müşhil, mide rahatsızlıkları, tonik, karaciğer
64	Diken hünnapı	Ziziphus spina-christi	Öksürük	Arı sokması, ishal
65	Diken üzümü	Berberis cretica	Öksürük	Karaciğer, dalak ve bağırsak hastalıkları
66	Dikenli akasya	Acacia nilotica	Görüş zayıflığı, migren, göz hastalıkları, öksürük,	Göz hastalıkları, mide takviyesi, ishal, karın bölgesi

³⁴⁵ Mısır'da yetiştirilip buradan Mağrip ve Sicilya'ya ihraç edilirdi. Memlûk öncesi dönemde yaz diyetlerinde Mısır yöneticileri tarafından tüketilirdi. Bkz. Lev, s.302

			kadınlar için tüy dökücü, mide rahatsızlıkları	ağrıları, humma, vitiligo
67	Dişbudak	Fraxinus sp	Göz komplşkasyonları	Macun, müşhil, afrodisyak
68	Doğal kurşun oksidi	PbO		Göz ve deri hastalıkları
69	Doğu çınarı	Platanus orientalis		Cüzzam, diş ağrısı,
70	Dut	Morus nigra		Diş, bağırsak tedavisi, ishal, yanma ve yara tedavisi, diş ağrısı kesici, sırt ağrısı
71	Ebu Cehil karpuzu	Citrullus colocynthis	Müşhil	Müşhil, gargara, diş çekme yatıştırıcısı
72	Eğir otu	Acorus calamus		Fıtık, mide rahatsızlıkları, mide-bağırsak komplikasyonları, ağrı, tonik
73	Ejderha kanı ağacı	Dracaena draco		Fistül, hemoroit, kanser, mide takviyesi, kanama tedavisi, açık yara
74	Elma	Malus pumila		Ateş, müşhil, tonik
75	Engerek	Echis coloratus		Tiryak, zehir, cilt hastalıkları
76	Erguvan	Cercis siliquastrum		Fistül, kaşıntı, ciddi yaralanma, kanser
77	Erik	Prunus domestica	Ateş, hemoroit, kas ağrısı, afrodisyak	Göz ve cilt
78	Esmeramber	Physter catodom	Öksürük şurubu Merhem	Baş ağrısı, beyin hastalıkları, kas spazmı, ishal, titreme
79	Eşek (Süt, dışkı)	Equus asinus	Diş temizliği ve tedavisi, kas ağrısı, kan durdurucu, hasta diyeti	Akciğer, epilepsi, hemeroid, göz hastalıkları
80	Fasulye	Commiphora mukul	Hemoroit, şişlik, öksürük, karın ağrısı, yüz ve göz tedavisi	Göğüs iltihaplı şişlik, sarılık, ateş
81	Fesleğen	Ocimum basilicum	Hasta diyeti, ateş, diş tedavi ve temizliği, müşhil	Göz hastalıkları, ateş, soğuk algınlığı, mide rahatsızlığı, düşük,

				kürtaj, kan akışı düzenleyici
82	Fındık	<i>Corylus avellana</i>	Isırık bandı, öksürük	Zehirlenme, bağırsak temizleyici, hafıza kuvvetlendirici, akrep sokması, gaz sökücü,
83	Geven ³⁴⁶	<i>Astragalus gummifer</i>	Migren, göz, gaz, müshil, öksürük, görme yetersizliği	Diş, cilt, iltihap
84	Geyik otu	<i>Satureja sp.</i>		Kolik, cilt ve göz, mide rahatsızlığı
85	Gümüş	<i>Ag</i>		Kalp rahatsızlığı, hemoroit, nefes düzenleyici, idrar sökücü
86	Günlük yağı	<i>Boswellia carteri</i>	Diş temizleme ve tedavisi, medikal sakız	Göz hastalıkları, diş kaybı, cilt hastalıkları, köpek ısırması, akrep ve örümcek sokması, kanama durdurucu
87	Halile	<i>Terminalia sp.</i>	Halüsinasyon, mide ve sindirim, görüş bozukluğu, göz, migren, hasta diyeti, öksürük şurubu	Göz, eklem ağrısı
88	Hardal	<i>Sinapis alba</i>		Göz ve cilt, kolik
89	Hatmi çiçeği	<i>Althaea officinalis</i>	Göz, afrodisyak, şişlik, medikal diyet	Siyatik, varis, karaciğer yetersizliği
90	Havuç	<i>Daucus carota</i>	Öksürük şurubu	Göz hastalıkları, çarpıntı, cinsel problemler
91	Hemame	<i>Elettaria cardamomum</i>	Humma	Ağrı, öksürük, böbrek taşı, kan durdurucu
92	Hindiba ³⁴⁷	<i>Cichorium intybus</i>	Hasta diyeti, şişlik için yara bezi, afrodisyak, humma, karaciğer, görme zayıflığı, migren	Humma, kanser, yılanık, hafif ve ağır iltihaplı şişlik ve fil hastalığı, karaciğer ve göz hastalıkları

³⁴⁶ Orta çağ boyunca Doğu Akdeniz bölgesinden düzenli olarak ihraç edilmiştir. Lev, İbn-i Baytar'dan naklen Beyrut dağlarında ve Lübnan'da çok fazla geven bulunduğu bahseder. Bkz. Lev, s.304

³⁴⁷ Merhem olarak kullanılmıştır. Bu bitki Şam civarında ekilmiştir. Bkz. Lev, s.166

93	Hindistan cevizi	Cocus nucifera		Göz hastalıkları, cinsel münasebet, meni arttırıcı, böbrek takviyesi
94	Hint yağı bitkisi	Ricinus communis		Cilt hastalıkları, kasılma, humma, ağrı, aralıklarla kasılma
95	Hintkamışı	Bambusa vulgaris	Medikal bileşik ve pudra	Sarılık, ateş, çarpıntı, diş kaybı, mide takviyesi, ishal, karaciğer yetersizliği, öd bozulması
96	Hodan	Anchusa sp.	Halüsinasyon, görme zayıflığı, migren, ateş, hasta diyeti, afrodisyak	Mide temizleyici, böbrek için ağrı kesici, şişlik giderici, yara temizleme, göz takviyesi, melankoni, ağız ve diş ağrı kesici
97	Hurma	Phoenix dactylifera	Afrodisyak	Cilt hastalıkları, afrodisyak, kuvvet macunu
98	Hünnap ³⁴⁸	Ziziphus vulgaris	Hemoroit, humma, medikal diyet	Cilt, hıyarcık ve sarıca
99	İlgın	Tamarix gallica, T. orientalis		Diş, yaralar, düşük, kürtaj
100	Ispanak	Spinacia oleracea	Hasta diyeti	Humma, apse, solunum hastalıkları, bağırsak aktivitesi
101	İnci	Pinctada margaritifera	Göz hastalıkları	Göz hastalıkları, depreyon, ateş, mide ve karaciğer kuvvetlendirici,
102	Kabak	Cucumis melo var. chate	Karaciğer rahatsızlıkları, öksürük	Humma, cinsel hastalıklar
103	Kafur ağacı	Cinnamomum camphora	Göz hastalıkları, şişlikler, kan durdurucu	Sarılık, ateş,
104	Kaktüs (Arap)	Costus speciosus	Medikal sakız	Göz problemleri, kasılma, iç ülser,

³⁴⁸ Kasık lenfa bezlerinde ortaya çıkan enfeksiyon (hıyarcık) ve sıraca illeti tedavisinde kullanılan bu eczanın Memlûkler döneminde Şam bölgesinde ekilmesine özen gösterilmiştir. Bkz. Lev, s.190

				böbrek ve mesane hastalıkları
105	Kakule	Amomum sp.	Göz tedavisi, diş temizliği ve tedavisi	Çarpıntı, macun, müshil, tonik, hazımsızlık, hemoroit, bağırsak gevşekliği, karın ağrısı
106	Kalya taşı ³⁴⁹	K ₂ CO ₃ ; Na ₂ CO ₃	Diş problemleri	Diş, çocuk düşürücü
107	Kamış	Phragmites australis		İdrar söktürücü, kellik, ısırılma, yılançık
108	Kantaron	Centaurea sp.		Siyatik, topallık, sırt ağrısı, romatizma, iç hastalıkları
109	Karanfil	Eugenia caryophyllata		Soğuk algınlığı, öksürük, nefes açma, mide ve dişeti tedavisi,
110	Karpuz	Citrullus lanatus	Yüz ve göz tedavisi, idrar yolu komplikasyonları, medikal diyet	Cilt, humma, böbrek, sarılık
111	Kasıkotu	Agrimonia eupatoria	Boğaz ağrısı, sindirim bozukluğu, sarılık	Ateş, zehirlenme, hayvan ısırması, karaciğer rahatsızlığı,
112	Katran	Selvi ağacından elde edilen		Göz ve diş, düşük, kürtaj
113	Katran köpüğü	Agaricus sp.	Baş ağrısı, görüş zayıflığı, afrodisyak, müshil	Kalp, zehirlenme
114	Kavkas	Marrubium vulgare		Göz
115	Kavun	Cucumis melo	Medikal diyet	İdrar sökücü
116	Kayısı	Prunus armeniaca		Ateş, karın ağrısı
117	Kaymacık	Opopanax chironium	Gaz ve kolik	Göz, kasılma, humma, kolik, cinsel güç
118	Kebere	Capparis spinosa		Cilt hastalıkları, diş, zehirlenme

³⁴⁹ Potasyum hidrat. Daha çok sabun yapımında ve hijyen için kullanılmıştır. Halep'te sabun olarak üretilerek ihraç edildiği bilinmektedir. Kudüs aktarlarında satılan kalya taşının İskenderiye, Tunus ve Kahire'de ticareti yapılmaktaydı. Bkz. Lev, s.252 vd.

119	Keçi ürünleri	Capra hircus mambrica		Göz ve deri hastalıkları, diş, zehirlenme
120	Keçiboynuzu	Ceratonia siliqua		Mide, şişlikler, düşük
121	Kekik	Teucrium capitatum		Kolik, göz ve mide rahatsızlıkları
122	Kenevir	Cannabis sativa var. indica		Delilik ve Böbrek taşı, mide kurdu, uyku düzenleyici Epilepsi,
123	Kertenkele	Uromastix aegypticus		Göz ve kalp hastalıkları, şaşılık
124	Keten tohumu	Linum usitatissimum		Göz, kasılma, yılançık, humma, ağrı
125	Kına ³⁵⁰	Lawsonia inermis	Kanama durdurucu, medikal bant	Cilt ve diş problemleri
126	Kırlangıç otu	Chelidonium majus	Dental ve oral hijyen	Göz hastalıkları, idrar sökücü
127	Kırmızı	Kermes sp		Ateş, gebelik önleyici, adet geçiktirici
128	Kırmızı boynuzlu gelincik	Glaucium corniculatum		Göz, ağrı kesici, yatıştırıcı
129	Kırmızı kurşun tuzu	Red lead oxide		Apse, çıban, boğaz ağrısı, öksürük, kırık kemik, böbrek hastalıkları
130	Kızılcık	Cornus mas		Cinsel uyarıcı, antidot, idrar söktürücü,
131	Kil	Armenian earth, Cyprus clay, white clay, Egyptian clay	Halüsinasyon, şişlik	Ülser, mide ağrısı, ishal, mesane hastalıkları, göğüs şişliği
132	Kimyon	Cuminum cyminum	Öksürük	Göz hastalıkları, mide hastalıkları, karaciğer rahatsızlıkları
133	Kiraz	Prunus avium	Medikal diyet, afrodisyak	İstifra ettirici, afrodisyak, hafif müshil

³⁵⁰ Mide ağrılarında ve yeni doğan bebeklerde ishal tedavisinde kullanılırdı. Ayrıca cilt yanığı, deri enfeksiyonu, diş ve diş eti enfeksiyonlarında da tedavi için kullanılırdı. Memlûkler döneminde Ürdün Vadisi'nde ve Şam'da ekildiği bilinmektedir. Bkz. Lev, s.185

134	Kişniş ³⁵¹	Coriandrum sativum	Halüsinasyon, migren, görme zayıflığı	İshal, iltihaplı şişlik, humma, baş ağrısı
135	Kokulu menekşe ³⁵²	Viola odorata	Halüsinasyon, medikal diyet, göz ve yüz hastalıkları, afrodisyak	Baş ağrısı, akrep ısırması, ishal, karın bölgesi ağrıları, siyatik, humma varis, kanser
136	Kökboya	Rubia tinctoria		Ağrı, cilt, hemeroit, sarılık, diş tedavisi, dalak, karaciğer ve iç organ temizleyicisi, cüzzam, idrar arttırıcı
137	Kraal Bal Dikeni	Lycium afrum	Göz hastalıkları, öksürük şurubu	Göz hastalıkları, cilt rahatsızlıkları, öksürük, köpek ısırması
138	Kuduzotu	Statice limonium		Kalp rahatsızlıkları, meni arttırıcı, gut hastalığı
139	Kulunç otu	Alpinia galanga		Cinsel hastalıklar, mide problemleri, solunum rahatlatıcı, diş
140	Kunduz	Castor fiber	Göz hastalıkları	Göz hastalıkları, baş ağrısı, ateş, sarılık, cinsel rahatsızlıklar
141	Kuprit	Cu ₂ O		Göz hastalıkları
142	Kurşun	2PbCO ₃ . Pb(OH) ₂	Göz hastalıkları, afrodisyak, kaşıntı	Göz ve deri hastalıkları, göbek fitiği, sürekli ağlama
143	Kurtluca	Aristolochiasp.	Kusma tedavisi	Siğil, sık idrar yapma, şişlik
144	Kuşburnu	Rosa canina	Karaciğer, bit, görme, öksürük, diş temizleme, hasta diyeti	Göz, kasık fitiği, göz sulanması, humma

³⁵¹ Mide gaz sıkışması ve spazmlarda kullanılırdı. Memlûkler döneminde yaz mevsiminde ekildiği ve hasat edildiği bilinmektedir. Ayrıca baharat olarak da kullanılmaktadır. Bkz. Lev, s.157

³⁵² Şam'da düşük kalitede menekşe yağı üretildiği kaynaklarda geçmektedir. Mısır'da ise nasıl elde edildiği bilinmemektedir. Eyyübîler döneminde sultan için uyku hâpı olarak kullanılmıştır. Bkz. Lev, s.299 vd.

145	Kuşkonmaz	Asparagus officinalis		Göz hastalıkları, hayvan ısırması, kalp ve beyin takviyesi
146	Kuzukulağı	Rumex sp.	Yüz ve göz hastalıkları	Mide kuvvetlendirici, ishal, karaciğer yetmezliği
147	Kübabe biberi	Piper cubeba		Ağız ve dişeti yaraları için ilaç, diş, karaciğer temizleyici
148	Küçük Hindistan cevizi ağacı	Myristica fragrans		Kolik, mide, soğuk algınlığı, cinsel istek artırıcı
149	Labdanum	Cistus ladaniferus		Diş, vitiligo
150	Lak	Laccifer lacca		Karaciğer ve diğer iç organlara yapılan pansuman
151	Lapis lazuli taşı	(Na,Ca)8 (AlSiO4)6 (S, SO4,Cl)1-2	Halüsinasyon, afrodisyak	Macun, kirpik büyütücü, göz yaşı engelleyici
152	Lavanta	Lavandula officinalis	Halüsilasyon, görme zayıflığı, migren, hasta diyeti	Eklem ağrısı, göz iltihabı, görme kaybı, göz bebeği genişlemesi, göz sulanması
153	Lavanta	Commiphora myrrha	Göz ve öksürük	Mide ve karaciğer, öksürük, soğuk algınlığı
154	Liken	Usnea sp.	Göz	Soğuk algınlığı, öksürük, görme iyileştirici, anestetik
155	Limon	Citrus limon	Ateş, hasta diyeti, medikal plaster	Müşhil, baş ağrısı, bayılma, yara tedavisi
156	Mahmude otu	Convolvulus scammonia	Afrodisyak, müşhil, medikal sakız	Müşhil, felç, humma, yüz losyonu
157	Mandakulağı	Sedum sp.		Göz, asabiyet, humma, akciğer temizleyici, böbrek ağrısı azaltıcı
158	Marul	Lactuca sativa	Göz, öksürük şurubu ve merhem	Cilt, diş, zehirlenme, kasık fıtığı

159	Mekke plesenk ağacı	Commiphora mukul	Merhem, hasta diyeti, migren, görme bozukluğu	Ağrı, siyatik, kan alma
160	Mekke reçinesi	Commiphora gileadensis		Göz hastalıkları, epilepsi, çarpıntı, macun, müşil, mide rahatsızlığı
161	Melisa ³⁵³	Melissa officinalis		Depresyon, kalp takviyesi, balgam sökücü, ilk yardım, sindirim, gaz giderici, hafif müşil
162	Mercan	Coelenterate System	Diş problemleri	Nefes darlığı, ishal, göğüs zarı iltihabı, diş hastalıkları
163	Mercimek	Lens esculenta	Bit tedavisi	Cilt ve göz, diş, başağrısı, gaz, idrar yanması
164	Mersin ³⁵⁴	Myrtus communis	Öksürük şurubu	Göz, kuvvet takviyesi, örümcek ısırması
165	Meşe uru	Quercus sp.	Hemoroit	Cilt, ishal, diş
166	Meyan kökü ³⁵⁵	Glycyrrhiza glabra	Ağız sağlığı, öksürük, afrodisyak, hasta diyeti, cilt (çil için), kronik ülser, kellik	Göz, sarılık, akut ateş, kasılma, iltihap, göz donukluğu
167	Mısır güvey otu	Origanum maru		şişlikler
168	Mısır yoncası	Trifolium alexandrinum	Öksürük şurubu	Fetüsü arkada tutucu
169	Mide taşı ³⁵⁶			Zehirlenme, göz hastalıkları, ateş,
170	Misk	Moschus moschiferus	Diş eti ve dudak	Baş ağrısı ve beyin hastalıkları, afrodisyak, şişlik
171	Muz	Musa paradisiaca		Karaciğer ve dalak hastalıkları
172	Mühliye	Corchorus olitorius		Cilt, zehirlenme

³⁵³ Şam'da Memlûkler döneminde parfüm yapımında kullanılmıştır. Bkz. Lev, s.349

³⁵⁴ Birçok kanıt onun ilk İslâm dönemlerinde ve Memlûkler döneminde tarımsal olarak üretildiğini göstermektedir. Tüm doğu Akdeniz kıyılarında üretimi yapılmaktaydı. Bkz. Lev, s.224 vd.

³⁵⁵ Kudüs'te eczacılar tarafından satılmaktaydı. Bkz. Lev, s.207

³⁵⁶ Keçinin midesinde oluşan taş

173	Mürdümük	Lathyrus sativus		Göz hastalıkları
174	Mürekkep balığı	Sepia officinalis	Dişsel kullanım	Göz hastalıkları, dentist alan
175	Müzmüldek	Crataegus sp.		Bağırsak problemleri, kan durdurucu, idrar sökücü,
176	Nane	Mentha sativa		İshal, soğuk algınlığı, humma, gaz, idrar yanması, kramp
177	Nar	Punica granatum	Medikal sabun, idrar yolu hastalıkları, medikal diyet, karaciğer hastalıkları	Hafif ve ağır ateş, kanser, iltihap, şişlik, göz, fil hastalığı
178	Nezle otu	Anacyclus		Göz ve cilt, diş, humma
179	Nilüfer	Nymphaea sp		Göz ve cilt, afrodisyak
180	Nişasta	Tahıldan çoğunlukla buğdaydan elde edilir	Göz	Karaciğer, göz, cilt, diş
181	Nohut	Cicer arietinum	Genel sağlık, bölgesel uygulamalar	Cilt, eklem yaraları, romatizma
182	Nujdar	Lepidium latifolium		Cilt hastalıkları
183	Oksimel	Bal ve sirke karışımı	Ateş	Öksürük, soğuk algınlığı, dalak sertliği, akrep ve kertenkele ısırması, karaciğer
184	Ormus	Alhagi maurorum		Göz ve cilt, humma
185	Pamuk	Gossypium herbaceum		Öksürük, cinsel istek arttırıcı,
186	Pancar	Beta vulgaris	Bölgesel uygulama, şişlik	Göz, iltihap
187	Papatya	Matricaria aurea		Göz ve cilt hastalıkları
188	Papirüs	Cyperus papyrus		Göz, ağız sağlığı, yara iyileştirici, dalak enfeksiyonu, iştah açıcı
189	Patlıcan	Solanum melongena		Mide takviyesi, idrar arttırıcı, baş

				ve kulak için ağrı kesici
190	Pelin	Artemisia sp.		Mide rahatsızlıkları, zehirlenme, hıyarcık, sıraca illeti
191	Pırasa	Allium porrum		Cilt ve göz, zehirlenme, diş, ishal ve sindirim problemleri
192	Pirit, ottaş	FeS2		Göz ve deri hastalıkları
193	Piskopos otu	Carum Copticum		Göz hastalıkları, öksürük, soğuk algınlığı, hazımsızlık, hemoroit, karın ağrısı
194	Plantain	Plantago afra	Öksürük	Kasık fitiği, tüy dökücü, sarılık, ateş, kasılma, ishal
195	Porsuk ağacı	Taxus baccata		Kalp problemleri ve depresyon
196	Rastık	Sb, PbS	Göz hastalıkları	
197	Ravent	Rheum sp.	Hasta diyeti	Mide kuvvetlendirici, koku kuvvetlendirici, dışkı yumuşatma, kusma, sarılık, kalp atımı düzenleyici
198	Rezene	Foeniculum vulgare	Görüş zayıflığı, migren, hemoroit, humma, afrodisyak	Fıtık, göz hastalıkları, baş ağrısı ve beyin hastalıkları, bölgesel uygulamalar
199	Roka	Eruca sativa		Göz hastalıkları, sperm kalitesi arttırıcı, cinsel istek arttırıcı, iç hastalıklar ilacı, mesane temizleyici, anne sütü arttırıcı
200	Sabun	Kül, zeytin yağı ve birkisel		Mukus temizleyici, eklem ağrısı, bağırsak kurdu

		alkalinden yapılan		dökücü, kan akışı düzenleyici
201	Safran ³⁵⁷	Crocus sativus	Saç boyası, baş ağrısı, göz ve göz kapağı rahatsızlıkları, ağız sağlığı	
202	Safron	Crocus sativus	Göz hastalıkları, plaster	Göz ve cilt, mide ve karaciğer komplikasyonları, baş ağrısı, beyin hastalıkları
203	Sakız ağacı	Pistacia lentiscus	Mide problemleri, diş eti güçlendirici, ağız sağlığı	Kasık fitiği, göz sulanması, ateş
204	Sakız amonyak	Dorema ammoniacum		Göz hastalıkları, müşil
205	Salatalık	Cucumis sativus		Humma, cinsel hastalıklar, idrar sökücü, mide
206	Salep	Orchis sp.		Zehirlenme, cinsel hastalıklar, nefes kuvvetlendirici, meni arttırıcı
207	Salyangoz	Helix sp.	Diş bakımı, diş macunu veya pudrası	Deri hastalıkları, iç yaralar, eklem enfeksiyonu, göz ve kulak hastalıkları, köpek ısırması, adet düzenleyici
208	Sandal ağacı	Santalum albüm		Humma, siyah safra
209	Sandarac ağacı	Callitris quadrivalvis		İshal, kanama, yılcık
210	Sap kerevizi	Apium graveolens	Gözme bozukluğu, migren, müşil	Eklem ağrısı, çarpıntı, macun, böbrek kumu, yaralar, hazımsızlık, bağırsak gevşetici, mide ağrısı
211	Sarımsak	Allium sativum		Bağırsak kurdu kırıcı, boğaz temizliği, kronik göz diş ağrısı öksürük kesici,

³⁵⁷ Akka, Remle ve Beyrut' ta 13. ve 14. yy. 'larda Avrupa'ya ticareti yapılmıştır. Daha eski devirlerde Şam, safran maddesinin en yoğun bulunduğu yer olarak geçmektedir. Bkz. Lev, s.272 vd.

212	Sarısabır, ödağacı	Aloe sp.	Lokal merhem, migren, puslu görüş, göz bebeği genişletici	Göz hastalıkları, ishal edici
213	Sarısabır, ödağacı odunu	Aquilaria agallocha	Afrodizyak, kaşıntı azaltıcı, merhem	Ateş, diş
214	Sedefotu ³⁵⁸	Ruta chalepensis	Göz, öksürük kesici, yılan ısırması, baş ağrısı, mide krampı, frenji, iç enfeksiyonlar, nabız düzenleyici, böbrek taşı düşürücü	İshal, gaz, şiddetli şişlik, kas spazmı, tansiyon
215	Sedir	Cedrus libani		Göz hastalıkları
216	Selam otu	Levisticum officinale		Kronik ve yeni öksürük, kulak ağrısı, sarılık, mide
217	Selvi ağacı	Cupressus sempervirens		Göz hastalıkları, diş, ishal, fitik
218	Semiz otu ³⁵⁹	Portulaca oleracea	Isırık bandı, göz sulanması, göz şikayetleri, eşcinsellik tedavisi	
219	Sinameki	Cassia acutifolia	Humma, afrodisyak	Mesane taşları, müshil, kadın hastalıkları, epilepsi, su çiçeği
220	Siyah eğrelti otu	Asplenium onoperis		Hemoroit, bağırsak rahatsızlıkları, idrar sökücü
221	Siyah kimyon	Nigella sativa		Göz ve cilt hastalıkları, ateş, zehirlenme
222	Soğan	Allium cepa	Bölgesel uygulamalar, ısırık bandı, şişlik	Göz ve deri, cinsel iktidarsızlık, afrodizyak
223	Solucan	Lumbricus terrestris	Diş	Sinir bağlayıcı, kulak ve diş tedavisi,
224	Sorkun ağacı ³⁶⁰	Moringa peregrina	Öksürük, saç uzatırıcı, diş	Diş ve dişeti, burun kanaması, cinsel

³⁵⁸ Yeni doğanlar için meşale yapımında kullanılmıştır. Memlûkler döneminde parfüm ve baharat olarak da kullanılmıştır. Bkz. Lev, s.269 vd.

³⁵⁹ Suriye topraklarında tarımı yapılmıştır. Bkz. Lev, s.255

³⁶⁰ Tropikal bir ağaç olan Moringa, Sina bölgesinde yetişmektedir. Mısır'da kadınlar şişmanlamak için bu ağacın yağını merhem olarak kullanmışlardır. Ayrıca cami kandillerinde de kullanılmıştır. Bkz. Lev, s.356

			güçlendirici, burun kanamalarına karşı, yaşlanma karşıtı, cüzzam, dalak ve karaciğer	takviye, cüzzam, diş ağrısı, romatizma
225	Söğüt	Salix sp.		Göz, ateş, kolik, mide ağrısı
226	Söküotu	Bituminaria bituminosa		
227	Su kabağı	Lagenaria vulgaris	Ateş, öksürük, plaster, merhem	Göz hastalıkları, ateş, yara, baş ağrısı
228	Sumak	Rhus coriaria		Fetüs itici, boğaz ağrısı tedavisi, ishal kesici
229	Susam ³⁶¹	Sesamum indicum	Anne sütü arttırıcı, adet düzenleyici, düşük tedavisi, mide ve sindirim sistemi problemleri	Mide, fitik, göz sulanması, yılançık, kasılma, humma, iltihaplı şişlik
230	Sülfürik asit ³⁶²	Green – FeSO4 blue – CuSO4, white – ZnSO4, CuSO4.5H2O	Göz hastalıkları	Kronik hastalıklar, yara tedavisi, deri ve göz hastalıkları
231	Sümbül yağı	Nardostachys jatamansi	Göz hastalıkları, epilepsi, histeri	Sarılık, akut ateş, kasılma, diş kaybı, bağırsak sorunları
232	Süsen	Iris florentina L.		Cilt, diş, yılançık, kasılma, humma
233	Sütleşen	Euphorbia sp.	Öksürük kesici, medikal sakız	Yaralar, delilik tedavisi
234	Şahtere	Fumaria officinalis		Melankoli, idrar sökücü, cilt, kan temizleyici, mide takviyesi
235	Şakayık	Paonia sp.		Epilepsi, delilik
236	Şamfıstığı Antep fıstığı	Pistacia vera		Cilt ve cinsel hastalıklar, tonik, düşük
237	Şap ³⁶³	Alk(SO4)2 12.H2O	Diş tedavisi ve temizliği	Göz hastalıkları, diş, kozmetik
238	Şeker kamışı	Saccharum officinarum	Gaz, kolik, ağız temizliği, mesane	Kolik, müşhil

³⁶¹ Cüzzam ve akciğer enfeksiyonu tedavisinde kullanılmıştır. Mısır'da ve Doğu Akdeniz kıyılarında ticareti yapılmıştır. Bkz. Lev, s.288

³⁶² Zac Yağı olarak da bilinen şap, Şam dağlarında ve Mısır'da bolca bulunmaktaydı. Bkz. Lev, s.310

³⁶³ Memlûkler döneminde Kudüs'te hammadde ve ilaç olarak satılmıştır. Ayrıca kozmetik alanında da kullanılmıştır. Bkz. Lev, s.99

			komplasyonları, halüsinasyon, karaciğer, ateş	
239	Şeytan şalgamı	Bryonia cretica		Cilt hastalıkları, idrar sökücü, müshil, ülser tedavisi, öksürük tedavisi, yanık, kanser
240	Şeytanterisi	Ferula galbaniflua	Karaciğer rahatsızlıkları	Göz hastalıkları, delilik
241	Şimşir	Buxus sempervirens		Baş ağrısı ve yaralar
242	Tambul	Areca catechu		Cilt hastalıkları, uyarıcı, kurcukların neden olduğu kanamayı durdurucu
243	Tarçın	Cinnamomum sp.	Görme zayıflığı, migren	Göz hastalıkları, soğuk algınlığı, öksürük, gaz, göğüs zarı iltihabı,
244	Tarçın	Cinnamomum citriodorum		Göz, macun, müshil, tonik, mide, kolik
245	Tatlı fesleğen	Ocimum basilicum var. pilosum		Burun açıcı, kalp, göz
246	Tatlı yonca	Melilotus albus	göz	Cilt, tırnak hastalıkları, siyatik, varis
247	Tavuk ürünleri	Gallus gallus domesticus	Kan durdurucu, pansuman	Göz hastalıkları, iltihaplı şişik
248	Tere	Lepidum sativum	Öksürük, ateş, halüsinasyon	Cilt hastalıkları, diş sağlığı, ishal, mide kası güçlendirici
249	Turp	Raphanus sativus	Yılan ısırması, bit tedavisi	Göz, boğaz ve cilt hastalıkları, sağırılık
250	Tuz	NaCl	Diş temizliği ve tedavisi, mide ve sindirim rahatsızlığı, göz hastalıkları, müshil	Eksoftalmi ³⁶⁴
251	Türbit kökü	Ipomoea turpethum	Yüz ve göz tedavisi, kaşıntı, diş temizleme, müshil	Müshil, göz

³⁶⁴ Troid bezi sorunu

252	Uzun biber	Piperlongum	Göz	Göz, kasılma, macun, müshil, tonik, hazımsızlık, mide rahatsızlığı, kolik
253	Üvez	Sorbus domestica = Pyrus sorbus	Hemoroit	Baş ağrısı, boğaz ve ağız sivilcesi
254	Vaşak	Felis [Lynx] caracal		
255	Vitis	Vitis vinifera	Görüş zayıflığı, migren, afrodisyak, bölgesel uygulamalar, kas gevşetici, şişlikler	Yılan ısırması, özel bölge temizliği
256	Yaban havucu	Malabaila secacul = Pastinaca schekakul		Cinsel ilaç, afrodisyak
257	Yabani Güvey otu	Origanum syriaca	Ateş, diyet	Humma, diş
258	Yabani Hint sümbülü	Asarum europaeum	Öksürük	Humma, baş ağrısı ve beyin hastalıkları, sarılık, susuzluk, mide ve karaciğer ağrıları, nefes açıcı
259	Yabani sedefotu	Peganum harmala		Kusturucu, afrodisyak, idrar sökücü, bağırsak hastalıkları, hemoroit ve sinir hastalıkları, delilik, epilepsi, kellik
260	Yasemin	Jasminum sp	Göz hastalıkları	Baş ağrısı, diş, hemoroit, cilt, zehirlenme
261	Yellim ağacı	Cordia myxia	Medikal diyet	Mide ve karaciğer kuvvetlendirici
262	Yengeç	Decapoda		Göz ve deri hastalıkları, köpek ısırması, akrep sokması, diş temizliği
263	Yer fesleğeni	Origanum majorana		Göz, humma, genetik hastalıklar, böbrek ve mesane bozukluğu

264	Yer narı	Cytinus hypocistis		İshal, hazımsızlık, kanama ve zayıf eklemeler
265	Yumuşakçalar	Strombidae and Muricidae		Mide içi yüzeyi hastalıkları ve yaraları, eklem iltihabı, göz ve kulak hastalıkları, müşhil, epilepsi, felç
266	Yün kurdu	Bombyx mori		Çarpıntı, genel tonik, boğaz enfeksiyonu ve şişliği, hemoroid, diş ve mide ağrısı
267	Zencefil	Zingiber officinale		Böbrek hastalıkları, mide gazı, özel bölge temizliği, kuvvet macunu
268	Zerdali diken, peygamber çiçeği	Centaurea behen		Kalp rahatsızlıkları, çarpıntı, macun, müşhil, kilo aldırıcı, meni kalitesi artırıcı
269	Zerdeçal	Curcuma longa	Göz	Göz, cilt, diş
270	Zeytin yağı	Olea europaea	Kusma, şişlikler, öksürük şurubu	Cilt ve göz hastalıkları
271	Zincifre	HgS		
272	Zufa otu	Hyssopus officinalis		Sıtma, göğüs ve akciğer, kronik öksürük, mide için faydalı

Bahrî Memlûkler döneminde kullanılan eczaların kullanım alanları sayısal olarak şu şekildedir;

Sıra Nu.	Hastalığın Adı	Listedeki Miktarı
1	Afrodizyak, cinsel takviye, macun	40
2	Ağrılar (Genel)	57
3	Akciğer, göğüs, solunum	8
4	Ateş	21
5	Bağırsak	13
6	Böbrek rahatsızlıkları	15

7	Cilt	54
8	Cüzzam	3
9	Çarpıntı	10
10	Dalak	6
11	Diş	56
12	Eklem	10
13	Fıtık	4
14	Gaz giderici	8
15	Göz hastalıkları	103
16	Hazımsızlık	6
17	Hemoroit	9
18	Humma	27
19	İç hastalıklar	7
20	İdrar sökücü	10
21	İdrar yolu hastalıkları	19
22	İshal	22
23	Kadın hastalıkları	4
24	Kalp	14
25	Kanser	8
26	Karın ağrısı	4
27	Kasık fitiği	4
28	Kasılmalar	15
29	Kolik	11
30	Kulak	9
31	Macun	12
32	Meni arttırıcı	4
33	Mide	49
34	Müşhil	23
35	Öksürük	18
36	Romatizma	3
37	Sarılık	13

38	Siyatik	7
39	Soğuk algınlığı	11
40	Şişlik	16
41	Varis	6
42	Yara tedavisi	19
43	Yılan, örümcek, akrep sokması	19
44	Zehirlenme	19

SONUÇ

İnsanlık tarihi kadar kadim olan tıp, insanoğlunun yaşadığı biyolojik ve fiziksel çevresi ile etkileşimi sonucu sahip olduğu sıhhati koruma ya da kaybolan sıhhatini kazanması, ayrıca estetik olarak tatmin için giriştiği faaliyetlerin tamamıdır. Tıbbın kaynağı olarak genelde iki görüş ön plana çıkmıştır. Birincisi, tıbbın ilahî kaynaklı olup insan sağlığının, hastalığın ve şifanın ilahî olmasıdır. Yine insana şifa için gereken bilginin ilahî olarak temin edilmesidir. İkinci görüş, insanın çevresini gözlemleyerek ve tecrübelerinin sonucu olarak elde ettiği bilgidir.

Tıp tarihi, insanı direk olarak ilgilendirmesi ve etkilemesi bakımından insanlık tarihi kadar eskidir. Bu kadar eski ve geniş olması sebebiyle doğal olarak tıp tarihi alanı zamanla değişime uğramıştır. Nitekim çağdaş tıp tarihi, tıp alanında uygulanan tüm eylemleri kapsarken, eski tıp tarihi çalışmaları sadece hastalık ve şifa üzerinde durmuştur.

Tarihî bulgular ilk insanların tecrübî bilgilere, büyücülüğe ve dinî sözel bilgiye başvurduklarını göstermektedir. İnsanların hasta olduklarında kendilerinin doktoru oldukları bilinmektedir. Yazının icadı ile bu bilgiler saklanmaya başlamıştır. Bu bilgilerin daha çok tapınaklarda saklanması nedeniyle tıbb, ilahî bir uğraş olarak algılanmıştır. Sonuç olarak tıp bir süre sonra büyücülük ve üfürükçülük olarak devam etmiştir. Hatta bu uygulamalar günümüze kadar devam etmiştir.

İslâm tıp tarihinin kaynakları Mezopotamya, İran ve Mısır coğrafyalarıdır. Mezopotamya'da Sümerlerden kalan yazılı metinler onların tıbbî çalışmalarda bulunduğunu göstermektedir. Bu tecrübe Sümerlerden sonraki medeniyetlere kadar ulaşmıştır. İran coğrafyasındaki kaynak azlığı nedeniyle ilk zaman tıp tarihi hakkındaki bilgiye sadece komşu coğrafyalar sayesinde ulaşabilmektedir. Büyük İskender'in Asya seferi ve Roma akınları burada İslâm için de mühim bir tıp merkezi olan Cündişapur tıp okulunun oluşmasını sağlamıştır. Mezkûr sebeplerden ötürü buraya birçok alanda uzman Yunan veya Nastûrî hekim iltica etmiştir. Batıdan gelen ve doğuda bulunan iki ayrı tıp ekolünün karışımı ile daha ileri bir tıp anlayışı oluşmuştur. Lakin son yapılan kazılar ve araştırmalar burada tıp okulundan ziyade sağlık hizmeti veren küçük bir revir, forum veya dispanser tarzı kuruluşun olduğunu göstermektedir.

Antik Mısır'da ise daha ileri tıbbî birikim ve uygulamalar bulunmaktaydı. Özellikle Mısır'da yapılan icatlar önemlidir. İlaç ve cerrahî uygulamaların yanı sıra dinî ritüeller de karışık olarak uygulanmıştır. Büyük İskender'in burayı ele geçirmesi ve Helenistik

kültürün burada oluşması ile tüm bilim alanlarında olduğu gibi tıbbî alanda da ilerleme yaşanmıştır. Burada bulunan kütüphaneler ve oluşan birikim İslâm tıbbının ilerlemesine katkıda bulunmuştur.

İslâm'ın doğuşundan evvel Araplar tecrübe ve kısmen yakın coğrafyalardan öğrendikleri tedavi yöntemlerini kullanmışlardır. Büyücülük ve dinî ritüeller cahiliye döneminde kullanılan yaygın uygulamalardı. Ecza olarak yaşadıkları coğrafyada yetişen bitkileri ve hayvansal ilaçları kullanmışlardır.

İslâm dininin gelmesi ile birlikte sağlık ve tedavi konularında köklü değişiklikler yaşanmıştır. Kur'an ve Peygamber'in sünneti temelinde yeni yöntemler uygulanmaya başlanmıştır. Nitekim İslâm'da ibadet ve imanın temeli olarak görülen sıhhat ve temizliğin günlük hayatta yeri artmıştır. Özellikle Peygamber'in sünnetinin işaret ettiği konular üzerine hadis toplama ve bu hadisleri günlük hayatta kullanma yöntemi uygulanmıştır. Buna 'Tıbb-ı Nebevî' denilmiştir. Dört halife döneminde de Peygamber döneminde ortaya çıkan veya yasaklanan uygulamalar kullanılmaya devam etmiştir. Burada dikkat çeken ayrıntı, Tıbb-ı Nebevî'nin Grek tıbbında ayrı bir uygulama olarak devam etmesidir. Çünkü daha sonra yetişmiş hekimlerde görüldüğü üzere bu iki uygulamayı beraber kullanmamışlardır.

İnsan için beden ve ruhun sıhhati nasıl hayatî bir önem taşıyor ise sağlıklı olmanın yollarını araştırmak ve bulmak da her zaman insanın temel gayretlerinden biri olmuştur. İslâm medeniyeti zirvede bulunduğu günlerde gıpta edilen bir sağlık sistemi kurmuştur. VII. yy.'dan XXI. yy.'a kadar tıp, İslâm âleminin farklı coğrafyalarında oldukça karmaşık ve değişik bir disiplin halinde gelişmiştir. Farklı din, dil ve etnik kökene sahip olan hekimler ve tabipler tıbbın ilerlemesinde müşterek tecrübelerini paylaşarak tıp ilminin gelişmesine katkı sunmuşlardır. Bununla birlikte çevre kültürlerine, bilhassa XII. yy.'dan sonra gelişmeye başlayan Avrupa üniversite tıbbına büyük etkide bulunmuşlardır.

Emevîler dönemi, genel anlamda ilim alanında özelde ise İslâm tıbbının ilerlemesi için önemli bir merhaledir. Nitekim Muâviye'nin torunu Halid b. Yezîd'in halife olamaması ardından kendini ilme vermesi ve tıp alanında başlattığı tercüme faaliyeti, İslâm tıbbının Greko-Roman pratiği ile karşılaşması ve harmanlanmasını başlatmıştır. Emevîler döneminde genel sağlık bilgileri içeren 'künnaş' yazma geleneği dikkat çekmektedir. Bu dönemde birçok 'künnaş' kaleme alınmıştır. Daha öncede bahsettiğimiz üzere bu dönemde başlayan tercüme faaliyetleri Araplar tarafından Arapça bilen Süryanî

veya Yahudilere yaptırılmıştır. Yani bilinenin aksine Araplar tercümeyle kendileri yapmamıştır. Ayrıca İslâm'da birçok millet bulunduğundan dolayı İslâm tıbbı sadece İslâm dinine atıf yapılarak yorumlanamaz. Örnek olarak, İslâm'ın günlük tıp uygulamaları ve genel sağlık hizmetleri birçok faktörden etkilenmiştir.

Emevîler döneminde gerçekleşen bir diğer önemli gelişme de Harran'da Halife Ömer b. Abdülaziz tarafından tıp okulu tesis edilmesidir. Bu okul başlangıç itibarı ile kendinden sonra kurulacak medrese ve hastanelere örnek teşkil etmiştir. Böylece İslâm'da bu geleneğin başladığı söylenebilir.

Abbasîler döneminde tıp alanındaki gelişmeler önemli ölçüde Buhtîşû ailesiyle alakalıdır. Bu aile uzun süre Abbasî sarayında halifenin tabipliğini üstlenmişlerdir. Buhtîşû ailesine mensup tabipler on beş dolayında eser yazmıştır. Emevîler döneminde başlayan tercüme faaliyeti bu dönemde de mütercimler tarafından devam ettirilmiştir. Hatta tercüme faaliyetleri bu dönemde zirveye ulaşmıştır. Özellikle Hipokrat ve Galen'in eserleri başta olmak üzere sayısız Greko-Roman ve Helenistik dönem eserleri tercüme edilmiştir. Bu eserler Arapça'ya çevrilmese idi bugün bu kaynakların kaybolmuş olma ihtimali olabilirdi. Çeviri hareketi ya halk tarafından ya da özellikle Abbasî elitleri tarafından malî olarak desteklenmiştir. Yoğun çeviri girişimi Müslüman entelektüellerin Konstantinopolis'e olan ilgisini durdurmuştur.

Dönemin meşhur mütercimlerinden biri de el-Kindî'dir. Kendisi hem tabip hem de filozoftur. Tercüme eserleri ve bu eserlere yazdığı tenkitler, ayrıca tıp alanında kendi gözlem ve sonuçları İslâm tıbbının ilerlemesi açısından önemlidir. Bu dönemin bir diğer önemli tabipleri Ali b. Rebbân et-Taberî (ö.861), Sâbit b. Kurre (835-902), Zekeriyâ er-Râzî (865-925)'dir.

Şüphesiz sadece kendi çağının değil günümüzün bile en meşhur tıp âlimi İbn Sînâ'dır. Tıp alanında kırk bir tane eseri bulunmaktadır. Bunların arasında el-Kanun en mühim eseridir. El-Kanun, uzun yıllar İslâm âlemiyle birlikte hem doğuda hem batıda ana kaynak olarak okutulmuştur. Bu eser XIX. yüzyıla kadar Avrupa'da ders kitabı olarak kullanılmıştır.

Abbasîler döneminin bir diğer dikkat çekici gelişmesi ise Moğol istilasıdır. Bu olayın tezimiz açısından iki önemli sonucu olmuştur. Birincisi, Moğol istilasıyla genel anlamda İslâm ilmi hareketi gerilemeye başlamıştır. İkincisi, Moğol istilasında kaçan âlimler batıya kaçmışlardır. Kaçtıkları coğrafyalardan biri de Mısır olmuştur. Memlûkler

dönemine kadar devam eden istila sonucunda buraya sığınan hekimler ve tabipler Memlûkler'in bu alanda ilerlemesine sebep olmuştur. Ayrıca İslâm toprakları ile Hindistan ve Çin'e bağlantı olan İpek ve Baharat yolları sayesinde kurulan kültürel bağ, tıbbî bilginin de karşılıklı olarak aktarılmasını sağlamıştır. Okyanus İpek yolu özellikle bitkisel ilaçların mübadelesi tıbbî bilginin her iki taraf için hizmete dönüşmesini sağlamıştır.

Mısır'da kurulan Tolunoğulları döneminde İslâm tıp tarihi açısından en ayırt edici özelliği Ahmed b. Tolun'un Kahire'deki imarları ve bu imarların devamlılığını sağlaması için vakıflar inşa ettirmesidir. Bu gelişme daha sonra kurulacak vakıflara ve hastanelere örnek teşkil etmesidir. Abbasi döneminin beşinci hastanesi Halife I. Mütevekkil (847-861) döneminde Ferganalı bir aileden gelen Türk kumandanlardan Feth İbn Hakan tarafından Kahire'de, altıncı hastanesi Tolunoğulların'dan Ahmed bin Tolun tarafından yine Kahire'de 872-874 tarihleri arasında kurulmuştur. Bazı yönleri ile daha önceki hastanelerden farklılıklar gösteren Tolunoğlu Hastanesi, inşa edilirken hastaneden başka erkek ve kadınlara özel ayrı hamam da inşa ettirilmiştir. Zengin kütüphanesinin de bulunduğu hastanede, koğuşlar farklı hastalıklara göre ayrılmış ve akıl hastalıkları için ayrı bir alan oluşturulmuştur. Tedavinin ve ilacın ücretsiz olduğu hastanede, hastaların, hastaneye kabul edilmeden önce giysilerini ve değerli eşyalarını çıkartılması istenerek, bazı istenmeyen maddelerin veya mikropların dışarıdan girmesi engellenmiştir. Bu özellikler daha sonra Kalâvun Bimaristanı'nda da kullanılmıştır.

Bu hastanenin ayırt edici bir başka özelliği ise giderlerinin karşılanması için bir vakfa bağlanmasıdır. Vakfa bağlı binalardan alınan gelirlerle hastanenin devamlı hizmet vermesi amaçlanmıştır. Sonuç olarak vakıf bütün İslâm toplumlarında önemsenen bir kurum haline gelmiştir.

İhşîdîler döneminde Tolunoğulları'na ait olan Bîmâristânü't-Tûlûnî'den ayırt edilmesi için Bîmâristânü'l-Esfel denilen hastane kurulmuştur. Yine bu dönemde Fustat'da çok büyük bir hastane daha yaptırmıştır. İhşîdîler dönemi kısa olmasına rağmen ilim konusunda çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ebu'r-Reca Muhammed el-Asvânî (ö.946) ve Said b. el-Bıtrîk (ö.939) tıp ve cedel sahalarında eserler yazmışlardır.

Fâtımîler döneminde Mısır, özellikle aklî ilimlerde ve kütüphanecilik alanlarında önemli gelişmeler göstermiştir. Fatımî halifesi El-Hâkim tarafından Kahire'de bir Dâru'l-

Hikme inşa ettirtmiştir. Bu müessesenin kuruluş amacı İsmâîlî-Şîî ilâhiyatını öğretmek idi. Bunun yanında öğretim programına tıp ve astronomi de dâhil edilmiştir.

İbn Butlan'ın yazdığı Da'vetü'l-e'tıbbâ, dönemin tıp anlayışındaki yanlışları ve pratikteki aksaklıkları eleştirmekte ve ele aldığı meselelere hekimlik ahlâkı açısından bakmaktadır ve XI. yüzyılda tıbbî bir merkez olarak Kahire ve Şam'ın üstünlüğünü yansıtmaktadır. Ali b. Rıdvân (ö.1068?), dönemin ünlü hekim ve filozofudur. Galen ve Hipokrat'ı eleştirmiş ve onu taklit eden tabipleri yetersiz görmüştür. Fâtımîler'in ve bu iki büyük hekimin çalışmaları Memlûkler'e kadar çağdaş tıbbî bilginin ve geleneğin ulaşmasına yardım etmiştir.

Eyyûbîler devri, İslâm tarihinde, tıbbın ve tıp eğitiminin en çok ilgi gördüğü devirlerden biridir. Bu dönemde yetişen tabipler ve hekimler Memlûkler döneminde tıp ilminin zirveye ulaşmasını sağlamıştır.

Nureddin Zengî'nin Şam'da ve Selâhaddin Eyyûbî'nin Fustat'da kurduğu hastaneler orta çağ İslâm toplumunun gelişmesini gösteren iki önemli kurumdur. İslâm'da hayır kurumu olarak hastane geleneğinin Hristiyanlardan alındığı iddia edilmiştir. Bu hastanelerin Hristiyan manastır geleneği ile ilişkisi, yani taklidi, atfedilmesine rağmen, zayıf ve kalitesiz Hristiyan geleneğinin çok üzerinde sağlık hizmeti sunmaktadır. Ayrıca bahsedilen hastaneler İslâm'da yepyeni bir geleneği de başlatmışlardır.

İslâm tarihinde tıp öğretimi yapan ilk medrese bu dönemde Reîsületıbbâ Mühezzebüddin ed-Dihvâr (ö.1230) tarafından inşa ettirilmiştir. Tıp gibi pratik ilimler özellikle hastanelerde ve tıp medreselerinde uygulanmıştır. Hastanelerde görülen uygulamalarla eğitime destek verilmiştir. Bu devirde tıp öğretiminde pratik çok gelişmiştir. Tabip ve öğrenciler toplu olduğu halde hastaları ziyaret ederlerdi ve hastaların durumları ile ilgili tanı yapmışlardır.

Yine bu dönemde yaşayan İbn Baytar, Müslümanları tabiatla ve bitkilerin bilimsel olarak incelenmesiyle tanıştırmıştır. İbn Baytar, seferleri sırasında bitkilerle ilgili pek çok bilimsel araştırma ve çalışmalar yapmıştır.

İki buçuk asır boyunca Mısır, Şam ve Hicaz bölgelerinde hüküm süren Memlûkler, Eyyûbîler'den devraldıkları yapıyı daha da geliştirerek kendilerine has bazı müesseseler de ihdas etmişlerdir Memlûkler, kuruluş yıllarındaki önemli askerî başarılarını, devlet teşkilatının oluşturulması ve geliştirilmesine de yansıtmışlardır. Bu anlamda Memlûkler, müesseseleşme bakımından Osmanlılardan sonra ayrı bir yere sahip

olmuşlardır. Askerî ve siyasî başarılarının getirdiği şöhret ile ilmî çalışmalarda da çok önemli başarılar yakalamışlardır. Mısır ve Şam bölgesine gelen âlimler hem burada Memlûklü himayesinde çalışma imkânı elde ederek yeni müesseseler kurmuşlar hem de burayı ilim merkezi haline getirmişlerdir.

Memlûklü coğrafyasına gelen ve burada yetişen çeşitli sahalardaki birçok âlim burada medrese inşa etmiştir. Bu medreselerde dinî ilimler ile birlikte müspet ilimler de okutulmuştur. Bu medreseler arasında tıp öğreniminin yapıldığı ihtisas medreseleri ve hastaneler bulunmaktadır. Hastanelerde sağlık hizmeti ile beraber tıp eğitimi de birlikte yürütülmüştür.

Haçlı ve Moğol istilalarına karşı güvenli liman olması, ilme verilen önem sayesinde ve ilmî çalışmalar için gösterilen yoğun imar faaliyetleri Memlûkler döneminde özellikle tıp alanında çok sayıda önemli doktorların inkişaf etmesi sağlamıştır. Yine bu dönemde Mısır ve Şam önemli tıp merkezleri olmuştur.

Bahrî Memlûkler döneminde en dikkat çeken ve bugün bile hayranlık uyandıran yapı Sultan Kalâvun tarafından 1284 yılında tamamlanan Büyük Mansûrî Hastanesi (el-Bimâristânü'l Kebîr el-Mansûrî)'dir.

Sultan Kalâvun'un ilmî gayelerinin yanında siyasî olarak yaptırdığı bu hastane, Kahire'nin İslâm âleminin hem siyasî hem de ilmî başkenti olmasına etki etmiştir. Hastanenin herhangi bir kademede görevli Yahudi ve Hıristiyan çalıştırılmasına izin verilmezdi. Çalışacak kişilerin Müslüman, güvenilir ve yazı yazmayı bilen kişiler olması gerekirdi. Bu uygulamanın İslâm tıp tarihi açısından etkileri önemli olmuştur. İslâm tıp tarihine baktığımız zaman, gayrimüslim tabiplerin sayıları azımsanmayacak kadar yüksektir. Hatta Emevî ve Abbasî dönemlerinde önemli doktorların çoğu gayrimüslim aileler idi. Bu kişiler sadece İslâm âleminde tıbbın ilerlemesini sağlıyor aynı zamanda Müslüman doktorların da yetişmesini sağlıyordu. Bu bağlamda Mansurî Hastanesi'nin bu uygulamasının İslâm tıp alanında gayrimüslimler ile bağlantıya zarar verdiğini söyleyebiliriz. Çünkü, bu dönemden sonra İslâm tıp tarihinde daha önceki emsallere kıyasla çok daha az meşhur doktor ve keşif görülmektedir. Daha sonra ortaya çıkacak kara veba salgını zamanında da gayrimüslimler suçlanacak ve bu olumsuz etki katlanarak devam edecektir. Yine bu dönemde Eşarî inancının artmasına paralel olarak sufizmin yükselmesi, buna bağlı olarak tıptan ziyade dinî şifa uygulamalarına yönelme, tıbbın gerileyişinin sebeplerinden biridir.

BİBLİYOGRAFYA

Ağırakça, Ahmet, 'İhşîdîler', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXI

_____, İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII. /XIII. Yüzyıla Kadar, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2004

Ajita, Rajkumari, "Galen and His Contribution to Anatomy: A Review", *Journal of Evolution of Medical and Dental Science* 2015, Vol. 4, Issue 26, March 30, Page: 4509-4516, DOI: 10.14260/jemds/2015/651

Akpınar, Cemil, 'Hacı Paşa', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XIV

Alper, Ömer Mahir, 'İbni Kuf', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXI

Amitai, Reuven, 'The Development of a Muslim City in Palestine: Gaza under the Mamluks', *ASK Working Paper, Annemarie Schimmel Kolleg History and Society during the Mamluk Era (1250-1517)*, Bonn, Temmuz 2017

Aslantaş, Nur, *Abbasiler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2007

Bakkal, Ali, 'Harran Tıp Okulu', *I. Uluslararası İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa*, Şanlıurfa, 25-27 Mart 2016, C.I, ss.480-490

_____, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 18, Sayı 30, Temmuz–Aralık 2013

Bakır, Abdulhalik, 'Ortaçağ İslâm Dünyasında Köle Fiyatları', *Belleten* 81, 2017

Bayat, Ali Haydar, 'İbnü's-Süveydi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, C.XXI

_____, 'Buhtîşû' b. Cibrâil', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI

_____, *Tıp Tarihi*, (3. Baskı), Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2016

Bayraktar, Mehmet, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2000,

Brockelmann, Carl, *Islamic Literature in Arabic*, 2. Post-Classical Period, Book 2

Buharalı, Eşref, 'Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlûklerde Sağlık Hizmetleri', *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25, 2006

- Burnham, John C., Tıp Tarihi Nedir?, (1. Baskı), Işık Yayınları, İstanbul 2017
- Büyük Kültür Ansiklopedisi, 'Memlûkler', Başkent Yayınları, Ankara 1984, C.VIII
- Conforti, Maria, 'Afrikalı Constantinus ve Arap Tıbbına Batıdan Gelen Tepki', *Orta çağ Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, (editör Umberto Eco), (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Basım Yayım, İstanbul 2017, C.II
- _____, 'Süryani Geleneğinde ve Arap Dilinde Antik Kültür ve Galenos', *Orta Çağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, (editör Umberto Eco), (çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2017, C.I
- Çağatay, Neşet, İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, (4. Baskı), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1982
- Çelik, Aydın, 'Fatimîler Devleti'nin Kuruluşu', Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.XV, S.II,
- Diamond, Jared, Tüfek, Mikrop ve Çelik, (26. Baskı), Pegasus Yayınevi, İstanbul, 2016
- Doğruyol, Hasan, "Cibrâil b. Ubeydullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI
- _____, "Ubeydullah b. Cibrâil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI
- _____, "Cibrâil b. Buhtîşû", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI
- _____, "Curcîs b. Cibrâil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI
- Durant, Will, İslam Medeniyeti Tarihi, Kervan Kitapçılık, İstanbul
- el-Hamârîne, Neşet, "İslam Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum", (çev. Eyyüp Tanrıverdi), *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası*, S.20, 2012-1 ss.145-171
- Erdemir, Ayşegül Demirhan, Orta Çağ'da Tıp Tıp Tarihinden Çizgiler Külliyyat 2, (1. Baskı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul
- Fazlıoğlu, İhsan, 'İbnü'l Efkânî', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXI
- Fehervari, F., "Harran", *Encyclopaedia of Islam*, (New Edition)
- Göde, Kemal, "Hacı Paşa'nın Yaşadığı Devir (1335-1423)", Konyalı Hekim Hacı Paşa, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayın No: 3*, Kayseri 1986

Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, (Süryaniceden İngilizceye çeviren Ernest A. Wallis Budge), (Türkçeye çeviren Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945, C.I

Hitti, P. K., Descriptive Catalog of the Garrett Collection of Arabic Manuscripts, Princeton, Princeton University Press, 1938

<https://web.archive.org/web/20140630020753/http://muslimheritage.com/article/eye-specialists-islam> (Son erişim tarihi: 13.12.2020)

İbn Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, C.XI

_____, el-Bidaye ve'n-Nihaye, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, C.XIII

_____, el-Bidaye ve'n-Nihaye, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, C.XIV

İbni Haldun, Mukaddime, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), (1. Baskı), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, C.II

İbrahim, Mahmud, 'Health and Hygiene in Early Mamluk Damascus 1260-1348', The Syria under Ayyubid and Mamluk Rule: From Saladin to Selim the Grim. The University of Bonn, Germany

İmam Nevevî, Riyâzu's Sâlihîn Muhtasar, (8. Baskı), İstanbul 2010

_____, Riyazüs Salihin, (1. Baskı), Erkam Yayınları, İstanbul 2016, C.IV

İnan, Afet, Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, (2. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987

Kâhya, Esin, 'İbn Butlan', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XIX

_____, 'İbnü'n-Nefis', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXI

_____, 'İbn Rıdvân, Ali', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XX

Kâhya, Esin, Hüseyin Gazi Topdemir, 'İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim', *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.V

Kaya, Mahmut, 'Buhtişû' b. Curcis', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI

_____, 'İbn Ebû Usaybia', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XIX

_____, ‘Sadaka b. İbrâhim’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXXV

_____, ‘Buhtişû’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.VI

Keleş, Bahattin, “Memlûkler Dönemine Ait Tıp Eğitimi ve Uygulama Hastaneleri ile İlgili Bir Vakfiye”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, 1-6 Eylül 2002, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, C.I

Kelly, Kate, *The History of Medicine The Middle Age 500-1450, Facts on File*, New York 2010

Kieckhefer, Richard, *Orta Çağ’da Büyü*, (çev. Zarife Biliz), Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004

Kitapçı, Zekeriya, *Matematik Tıp Eczacılık ve Astronominin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, (2. Baskı), Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2016

Kocayürek, Abdullah, *İslâm Bilim Tarihi 1300-1470*, Maviçatı Yayınları, İstanbul 2017

Komisyon, *İslam Bilim ve Düşünce Tarihi*, MEB Yayınları

Koparman, Kazım Yaşar, ‘Bahriyye’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C.IV

Koprman, Kazım Yaşar, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, C.VI

Köprülü, Mehmet Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Alfa Basım Yayım, (1. Baskı), İstanbul 2014

Köşe, Abdullah, “Hâris b. El-Kelede”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c.XVI

Kur’an-ı Kerim (Alt yazılı ve Renkli Kelime Meâli), *El-Ankebût 57*, Rayiha Yay., Ankara 2012

Lev, Efraim, Zohar, Amar, *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah*, Brill, Boston 2008

Levanoni, Amalia, ‘Water Supply in Medieval Middle Eastern Cities: The Case of Cairo’, *Al-Masaq, Vol. 20*, No. 2, September 2008

Makrîzî, *Kitâb es-Sulûk li-Marifet-i Düvel el-Mülûk*, (Neşr. Muhammed Abdülkâdir Âtâ), Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1997

- Mahamid, Hatim, 'Waqf and madrasas in late medieval Syria', *Educational Research and Reviews*, Vol. 8(10), ss. 602-612, 23 Mayıs, 2013
- Mazor, Amir, "'Jewish Court Physicians in the Mamluk Sultanate during the First Half of the 8th/14th Century'", *Medieval Encounters 20 38-65*, Brill, 2014
- Northrup, Linda S., "Qalawun's Patronage Of The Medical Sciences in Thirteenth-Century Egypt", *Mamlûk Studies Review Vol. 5*, 2001
- Osler, William, *The Evolution of Modern Medicine*, (1. Baskı), Gece Kitaplığı, Ankara 2018
- Özkuyumcu, Nadir, 'Tolunoğulları', *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.V
- Öztürk, Levent, *İslâm Tıp Tarihine Genel Bir Bakış*, (1. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 2006
- Özyurt, Birsen, Keleş, Bahattin, Kaçar, Yasemin, 'Memlûklularda Tıp ve Tıp Eğitimi', *Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2007*, 15
- Pormann, Peter E., "Tıp", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C.XXXXI
- Ragab, Ahmed, *The Medieval Islamic Hospital*, (1.Baskı), Cambridge University Press, USA 2015
- Rahman, Fazlur, *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp*, (çev. A. B. Baloğlu), Ankara 1997
- Savage-Smith, Emilie, 'Medicine in Medieval Islam', *The Cambridge History of Science*, (1. Baskı), Cambridge University Press, New York 2013, C.II,
- Seyyid, Eymen Fuâd, 'Fâtımîler', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C.XII
- Şen, Zekâi, *Bilim Felsefesi ve Tıp*, (2. Baskı), İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul 2019
- Şeşen, Ramazan, 'Eyyübîler', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XII
- _____, 'İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış', *İslâm Tetkikleri Dergisi*, S.7 (2012)
- _____, "Eyyübîler Devrinde Tıp Eğitimi", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1995, C.IX
- Taberi, *Tarih-i Taberi*, (çev. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul, C.IV

Takruri, Muhamad Said Maani, ‘Historical essay: An Arabic surgeon, Ibn al Quff’s (1232–1286) account on surgical pain relief’, *Anesthesia: Essays and Researches*, 2010, 4:1

Tekeli, Sevim, *Bilim Tarihi*, (2. Baskı), Ankara 1987

Terzioğlu; Arslan, “Bîmâristan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.VI

Ullmann, Medizin, *Die Medizin im Islam*, Leiden 1970

Ünal, İsmail Hakkı, “Tıbbî Nebevî’nin Kaynağı”, *Adana 2015 Uluslararası İslâm & Tıp (Tıbb-I Nebevî) Kongresi Bildirileri*, Adana 07-10 Ekim 2015

Üstün, Cemal, ‘Aydınöğulları Zamanından İzmir ve Çevresinde Bir Âlim: Hacı Paşa’, *İzmir Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Serap Yılmaz Özel Sayısı*, Yıl:3, Sayı: 7

Waines, David, *Food Culture and Health in Pre-Modern Islamic Societies*, Brill, Boston 2011

Yalçın, Mehmet Fatih, ‘‘Bahrî Memlûkler Döneminde Reîsületibbâlîk (648-784/1250-1382)’’, *Marife*, Kış 2015, 15/2

Yeomans, Richard, *The Art and Architecture of Islamic Cairo*, (1. Baskı), Garnet Publishing, İngiltere 2006

Yıldırım, Cemal, *Bilim Tarihi*, (22. Baskı), Remzi Kitapevi, İstanbul 2018

Yıldız, Hakkı Dursun, ‘Melik ez-Zâhir Rükneddin Baybars el-Bundukdarî (1260-1277)’, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, C.VI

Yıldız, Sara Nur, ‘From Cairo to Ayasuluk: Hacı Paşa and Transmission of Islamic Learning to Western Anatolia in the Late Fourteenth Century’, *Journal of Islamic Studies*, 2014, 25:3, pp.263-297

Yiğit, İsmail, ‘Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış’, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.V

_____, ‘Memlûkler’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.XXIX

_____, *Memlûkler 648-923 / 1250-1517*, Kayıhan Yay. İstanbul 2015

Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Karname-i İslâm İslâm Medeniyeti Mucizesi*, (çev. Abuzer Dişkaya), (1. Baskı), Ağaç Kitapevi, İstanbul 2009

Zeydan, Corcî, İslam Uygarlıkları Tarihi, (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015,
C.II

_____, İslâm Medeniyeti Tarihi, C.III

